

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK

MÅNEDSSKRIFT

Jørgen Slettebo: Punch i fregatten

Johanne H. F. Petersen: Meta Røh

H. Hejselbjerg Paulsen: Den store bogauktion 1793

Bjørn Svensson: Kovirke

H. Kargaard Thomsen: Kirkegang på Als i 1864

F. S. Grove-Stephensen: Personalet på Nordborg slot

Boganmeldelser

DECEMBER

12 · 1969

45. ÅRGANG

LÅNERE af Sønderjysk Månedsskrift

Vi glæder os over Deres interesse, men foreslår at De giver Dem selv et abonnement til jul.

GIVERE af Sønderjysk Månedsskrift

Vi glæder os over Deres gavmildhed og minder om, at ekspeditionens adresse er Landsarkivet, Åbenrå. Tlf. (046) 2 46 83.

Portparti på Skastgård i Vestslesvig.

Bonden var selvforsynende. Hans avl var i regelen ikke stor, og der blev sjældent meget til overs til salg. Til gengæld brugte han næsten ingen handelsvarer ud over salt og jern. Han fremstillede selv sine redskaber undtagen de få, som smeden måtte hjælpe ham med. Bonden havde ikke brug for mange møbler, og dem kunne han også selv lave, om det skulle være. Smør kærnedede hans kone og pigerne, og kvinderne støbte også lys.

Også sine huse kunne bonden selv bygge ved naboens hjælp. Man brugte de byggeemner, som egnen bød på. I skovegne rejstes bulhuse og hvor tømmer var knapt brugtes bindingsværk. Mellemmrummene mellem stolperne fyldtes med fletværk

af grene, som blev klinet med ler. Taget var af rughalm eller tagrør. Først efterhånden gik bonden over til at fylde bindingsværket med teglsten, og bondehuse med fulde vægge af mur er først meget sent blevet almindelige. Også teglsten kunne bonden brænde selv.

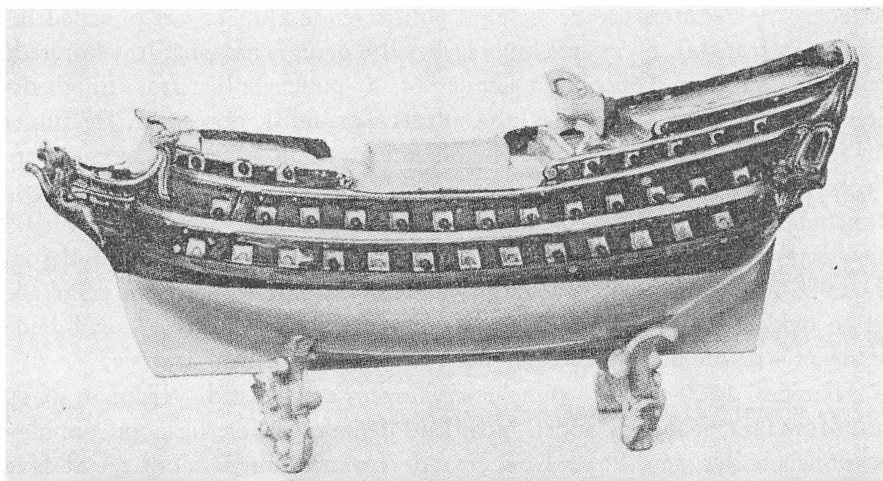
Tidligst kom stenhuset til Vestslesvig. Egnens få skove overlevede ikke svenskekrigene, men allerede før den tid har man kendt til grundmur. Den livlige forbindelse med Holland og egnens store velstand har nok fremmet udbredelsen af stenhuse og præget deres udformning.

Læs videre om de store hændelser og det stilfærdige hverdagsliv gennem tusind år indtil 1864 i »SØNDERJYLLAND – Historisk billedbog«. Læs om regerende fyrsters og snilde statsmænds ihærdige indsats for og imod Slesvig og Holsten, læs om adel og præster, borger og bonde, men se først og fremmest på de mange store og dejlige billeder i denne billedbog med de udvalgte fotografier.

Billedsider: Museumsdirektør Jørgen Paulsen. Tekstsider: Bibliotekslektor Poul Kürstein. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland med støtte fra Carlsbergs Mindelegat for Brygger I. C. Jacobsen; takket være tilskuddet kan værket sælges for kr. 27.– til medlemmer af Samfundet samt abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift. (Boghandlerpris: 54.– kr.). Bestilling: Historisk Samfund for Sønderjylland, Landsarkivet, Åbenrå. Telefon: 046 2 46 83.

EN FORNEM GAVE

ØNSKES: T. O. Achelis: Haderslev i gamle dage. Udgivet af Haderslev By. 1926. Henv. med oplysning om pris til redaktionen, 045 2 17 37.

Punch i fregatten

I anledning af julen skriver museumsinspektør Jørgen Slettebo, Sønderborg, om gamle puncheboller fra keramikfabriken i Slesvig, specielt om fregatten, som museet på Sønderborg slot ikke fik. I tilgift får læserne fire gamle opskrifter på »puns«.

I Sønderjysk Månedsskrifts aprilhefte fortaltes om en Gudewert-kiste, som Museet på Sønderborg slot forgæves søgte at få fat i. Det er imidlertid langt fra det eneste tilfælde, hvor udenlandske købere har formået at byde langt større beløb, end museerne har kunnet fremskaffe. På en auktion i februar 1969 solgtes således hos Arne Bruun Rasmussen en morsom punchebowl, som også kunne have været en værdifuld tilvækst til samlingerne på Sønderborg slot, bl. a. fordi den stammede fra den gamle fayence-fabrik i Slesvig. Den var forud for auktionen vurderet til 50.000 kr., men solgtes for et betydeligt højere beløb til en køber i England. Atter var et dansk topstykke gået til udlandet.

I 1700-tallet blev punch, der kunne tillaves efter flere forskellige opskrifter, en yndet modedrik, der bredte sig fra England til det øvrige Europa. Der var tale om en blandingsdrik, der lavedes hjemme, kort før den blev serveret. Tilberedelsen skete i en stor åben skål, hvori man let kunne blande vinen med de øvrige ingredienser. Sådanne skåle var velkendte fra de ølboller, man helt siden middelalderen havde serveret øl i. De var ofte af træ eller af lertøj. Nu kom der boller i kostbare materialer, først og fremmest i ostindisk porcellæn. Ofte blev disse boller lavet i Kina på grundlag af europæiske kaptajners bestillinger og med europæiske motiver. Åbenrå Museum har en sådan fornem kaptajns-punchebolle dekoreret med skibs-

billede. I de kendte selskabelige eller politiserende klubber var punchedrikningen en fast skik, og mange klubber bestilte deres egne særskilt dekorerede puncheboller. Fra København kendes bl. a. puncheboller fra »Enigheds-Selskabet« og fra »Kongens Klub« udført i ostindisk porcellæn. De findes nu i Nationalmuseet, der desuden bl. a. har en noget yngre og simpleere fayencebolle fra »Det forenede borgerlige Selskab«. En særlig berømt serie puncheboller blev i 1805–07 lavet på Den kongelige Porcellænsfabrik på bestilling af godsejer, generalguvernør U. W. de Roepstorff til minde om slaget på Rheden 2. april 1801. Han havde bestilt ialt 47, som han skænkede til en række af de søofficerer, der havde deltaget, og motivet – et billede af slaget – havde han fået sønderjyden C. A. Lorentzen til at male.

Allerede i 1700-tallet, – punchedrikningens storhedstid – fik man af og til udført puncheboller i anden facon end den gængse. Særlig populære blev de puncheboller, som Store Kongensgade fayence-fabrik fandt på at lave til den særlige engelske punch, der hed »Biskop«. Bollen, der blev lavet første gang i 1730-erne, havde form af en bispehue, en mitra. På en af dem er ovenikøbet vist et punchegilde omkring et bord med en mitraformet punchebolle. I 1760-erne begyndte fayencefabriken i Slesvig at lave bispehuer og senere kom også fabrikerne i Rendsborg og Kiel til. Drikken bestod af rødvin, hvortil sattes saft og revet skal af pomerans samt sukker – senere kunne man ligefrem købe biskops-essens på apotekerne.

Den her omtalte slesvigske punchebowle var også meget særpræget, idet den havde form som skroget på en gammel dansk fregat. Skibet var 65 cm langt, 30 cm højt og dekoreret med mangan farve, og det stod på to rokokosvejede bukke. Der er kun tale om selve skibsskroget med 26 kanonporte i to rækker samt en øvre række med 3 for og 5 agter, derimod ingen antydning af master eller bovspryd, kun galionsfiguren, der er en løve, er med forude. Midtskibs har et firkantet låg med bøjlehank dækket over punchen, og som ekstra pynt står en lille redningsbåd i et par rokokobukke på tværs.

Det høje agterkastel er udført i fint gennembrudt arbejde med to kanonporte nederst, så skibet er udstyret med ialt 70 kanoner, og allerøverst står skibets navn »Schleswig«.

Den skibsformede punchebolle er blevet til på fayencefabriken i Slesvig. Denne fabrik var den første i hertugdømmerne. Den oprettedes i 1755, da L. v. Lucke sikrede sig privilegium på at oprette fabriken, der fik til huse i det nuværende Lollfuss 48–50. Han klarede sig ikke længe, men da toldinspektør J. Rambusch 1758 blev enejer, fik det fremad og den gode tid holdt sig under hans søn. Under Napoleonskrigene meldte vanskelighederne sig. I 1800 bortforpagtedes fabriken, året efter solgtes den, og det gik rask nedad bakke, til den endelig blev standset 1814.

Fabriken var meget produktiv med en lang række smukke fayence-varer på repertoiret. Rokoko-ornamenterne var meget fremtrædende, især på de

større og mere særprægede ting som terriner, vaser, opsatser, kander og skåle, men også de enklere ting som fade og tallerkener var ofte smykket med svejfede kanter. Kun på de yngste ting optræder nyklassicismen. Den malede dekoration var især mangan, men til tider var denne violette nuance kombineret med blåt eller grønt eller man nøjedes med lidt blå dekoration. Som regel var der tale om blomster- og bladmotiver.

Slesvig-fabriken vovede sig også i gang med større eller mere indviklede opgaver. Store bakkeborde med hele bordplader i ét 80–90 cm langt og 50–60 cm bredt stykke dukker af og til op i handelen, ligesom smukke eksemplarer findes på flere museer, bl. a. Gottorp og Rosenborg. Endog så store ting som overdele til kakkellovne kendes fra fabriken, og desuden har man udført nogle pragtfulde plat-demenager, hvoraf et fornemt eksemplar står på Nationalmuseet.

Fra denne fabrik er også den nævnte fregat »Schleswig« udgået. Fabriken lavede adskillige skåle og terriner, der udmærket kunne bruges til punch. Men desuden lavede den som nævnt nogle meget fine eksemplarer af den særlige bispehueformede punchebowle og forsynede dem ovenikøbet med låg. Men til denne produktion føjede man så den særlige skibsform. »Schleswig« er endda ikke det eneste eksemplar. Ialt kendes fem, hvoraf det kendteste findes på Städtisches Museum i Flensburg.

Dette eksemplar, der ligeledes er 65 cm langt, afviger på enkelte punkter fra det, der var på auktion. Det har bevaret to småbåde, dekorationen er både mangan og blå, der mangler de tre par kanoner i forskibets øverste række, og på agterstavnen er anbragt en lille pind med et dannebrogssflag. Endelig mangler skibets navn helt, der står blot et L. Det kan vel være en forkortelse for skibets gentlige navn, men det er vel snarere en signatur, enten for Lücke – og i så fald er skibet udført allerede 1755 eller 1756 – eller for en af malerne Leihammer eller Lachmann, der virkede henholdsvis nogle år efter 1758 og i 1777–1800. Nogen sikkerhed herfor er der dog ikke. Skibet omtales første gang 1785, da Hinrich Lorck forærede det til Flensburg skipperlaug. Det har da sandsynligvis været nyt, og i så fald kan signaturen L kun passe med Lachmann. Helt kan det vel heller ikke udelukkes, at L'et kan stå for giveren, Hinrich Lorck.

Hvis signaturen L har dækket maleren, kan man måske antage, at navnet »Schleswig« på det førstnævnte skib slet ikke er skibets navn, men skal være fabriken navn. Slesvig-fabriken brugte ganske vist almindeligvis et »S« som fabriksmærke, men der er dog bevaret flere eksempler på, at man har benyttet hele navnet »Schleswig«, begge dele som regel i forbindelse med en fabrikant- og en malersignatur. Maleren har så blot i dette tilfælde moret sig med at anbringe fabriksnavnet, hvor skibsnavnet normalt sad.

I samme retning peger det, at der åbenbart ikke er tale om et bestemt skib ved navn Slesvig. Ganske vist havde den danske flåde i 1700-tallet

som regel et »Slesvig« mellem sine lineskibe. Det første var bygget 1686, og det forsvandt sporløst under en storm i juni 1711, da en flådeafdeling på 10 lineskibe, 2 fregatter og 4 mindre skibe under viceadmiral Sehested var beordret til et togt i Nordsøen. »Slesvig« var med sine 50 kanoner og 290 mands besætning det fjerdemindste af flådens 40 lineskibe. Et nyt »Slesvig« byggedes 1826, men allerede 8 år senere solgtes det, vistnok til handelsfartøj på Kinakysten. Det tredje »Slesvig« i 1700-tallet afløste det andet ganske kort efter salget, og det gjorde tjeneste i ikke mindre end 35 år – adskilligt mere, end man normalt anbefalede for flådens skibe. I slutningen af 1760-erne afløstes det endelig af det fjerde lineskib med navnet »Slesvig« – også det kom til at gøre tjeneste i lang tid – først et par år før århundredskiftet udrangeredes det af flåden og købtes da af Asiatisk Compagni, der i nogle år benyttede det til sejlads på det fjerne Østen.

Om alle disse fire skibe gælder det, at de hørte til de mindre blandt lineskibene, og at deres kanontal var mindre end de 70 på fajance-skibet. Tidsmæssigt må det vel have været et af de to sidstnævnte udgaver af »Slesvig«, der har været forbillede for fajance-skibet. Forskellene er dog for store til, at der kan have været tale om nogen nøjagtig model. Det bør vel også nævnes, at mens de rigtige skibes galionsfigurer vekslede fra skib til skib, så er fajance-skibene udstyrede med den samme figur, løven, som stamprydelse. Men det kan vel tænkes, at fajancemaleren har vidst, at der blandt flådens skibe var et, der bar samme navn som den fabrik, han arbejdede på, og så har det moret ham at sende i alt fald det ene af sine puncheskibe ud i verden med det fulde navn anbragt agterude.

Om så de, der i tidens løb kom til at drikke punch fra denne ejendommelige bowle, har troet, det var en rigtig model, så har de dog nok moret sig over den sjældne skibsform, og i alle tilfælde må man håbe, at de har forstået at nyde dens indhold. Og det kan måske da være rimeligt at slutte denne lille fortælling om nogle særprægede fajance-stykker med et par sønderjyske puncheopskrifter:

Jørgen Slettebo.

PUNS

1. I 2 flasker god rødvin kommes saften af 4 pommerantser, lidt reven citronskal og $\frac{1}{2}$ pd. hvidt sukker. Det røres, til sukkeret er smeltet, tildækkes og står i en time, hvorefter det sies, hældes på flasker og tilproppes.
2. I en terrin blandes 1 liter kogende vand med $\frac{1}{2}$ pund sukker, ca. $\frac{1}{2}$ liter rom og lidt vin, gerne rødvin, samt eventuelt lidt citron. Serveres i glas.
3. 2 flasker rødvin sættes over ilden med $\frac{1}{2}$ pægl cognac, lidt kanel, vanille og 1 pund hvidt sukker. Når vinen koger, antændes den, og når den er afbrændt, er den til at drikke.
4. 8 æggeblommer røres med 1 pund sukker, hvorefter man deri kommer henved 1 pægl rom, men under stadig omrøring. 4 flasker rødvin, hvori lidt kanel og nogle få nelliker, bringes i kog og hældes derefter under uafbrudt piskning op i æggerøret. Drikkes varm.

Røhsminde hovedbygning.

META RØH

Meta Røh er født i 1891 og døde i foråret 1969. Hun var steddatter af Jørgen Søgaard, der i år 1900 kom til Røhsminde fra Haderslevvegnen, og som både som fremskridtslandmand, som organisationsmand og lokalpolitiker blev en forgrundsfigur inden for det danske arbejde i Sydslesvig. Under 2. verdenskrig blev han arresteret på grund af antinazistisk optræden og sad i 6 måneder i tysk fængsel. Han døde kort efter løsladelsen, i 1944.

Meta Røh drev siden Røhsminde, indtil hun 1. juli 1959 skænkede gården til Grænseforeningen med det formål at få oprettet et demonstrationsbrug. Det lykkedes, og Røhsminde er nu kendt viden om.

Fru Johanne H. F. Petersen, Borbjerg Kirkeby, tidligere Satrup, fortalte ved Meta Røhs begravelse 14. marts 1969 om denne ejendommelige personlighed, særlig karakteriseret ved den barske humor, hun yndede at dække de blidere sindsstemninger bag, og samler her talens hovedindhold suppleret med dagbogsnotater.

Den 14. marts 1969 begravedes Meta Røh på Oversø kirkegård. Det var en forrygende snestorm, som man ikke ville vove sig ud i uden et livsvigtigt ærinde, og dog var der samlet et stort følge.

Efter begravelsen var der et mindesamvær på Jaruplund højskole. Der blev talt godt og rigtigt om Meta Røhs livsgerning, som har sat dybe spor i det danske liv syd for grænsen, men mennesket Meta Røh kom ikke frem i nærbillede. Det blev sagt fra forskellig side, at man egentlig ikke havde lært hende rigtig at kende, idet hendes væsen sørgede for en vis afstand. Som en af de få, der kom til at kende Meta Røh på nært hold, fortalte jeg da lidt om hende:

I vinteren 1947 blev jeg ansat som sygeplejerske i Jaruplund og omegn. Der var intet værelse at få, idet der var proppet flygtninge ind alle vegne, men Meta Røh flyttede sin bestyrer ud i forstuen, og jeg fik hans lofts-værelse overladt.

På Røhsminde boede jeg i 11 år, og langsomt tegnede Meta Røh sig for mig som en personlighed af et sjældent format. Bedst huskes hendes korte, rammende replikker og talende tavshed. Hendes blotte nærværelse prægede stemningen i stuen. Hun kunne sætte tingene på plads, var vant til at føre sin vilje igennem og havde ikke lært at bøje af for nogen eller noget. Derfor var det sikkert særlig svært for hende, at Sydslesvig ikke kom med til Danmark i 1920, og at grænsen ikke blev flyttet i 1945. Vanskeligheder var hun specialist i, så den hårde dagligdag i krigsårene klarede hun fint, båret af tanken om, at Sydslesvig kom hjem til Danmark, når krigen var forbi. »Den vilde tid«, som hun kaldte efterkrigsårene, tog meget hårdere på hende. Det blev alt for let at være dansk, og hun ville ikke anerkende den store tilstrømning. Hendes egen danskhed måtte og kunne ingen drage i tvivl. Den var så indlysende, at den end ikke måtte nævnes.

Navnlig i de første år efter krigen kom der mange nordfra, som ville bringe dansk kultur af forskellig art hened. Var det en større flok, blev den indkvarteret i hjemmene, og Røhsminde var stedet, hvor man gerne tog resten, når det kneb med at finde plads til de sidste.

Ved et veldækket aftensbord i den smukke stue så Meta Røh sine folk an, og trængte de til en dukkert, så fik de den.

En ung mand spurgte, om vi hørte dansk radio her på gården. »Ja, vi hører aldrig andet. Jeg ved ikke engang, om den kan tage udlandet, jeg har aldrig prøvet.« – Senere spurgte en anden: »Er det ikke svært at være dansk hernede?« – »Nej, det er let nok, men det lader til at være svært oppe i Danmark.«

Man anbragte gerne tysktalende gæster i hjem, hvor ingen kunne forstå dansk, og derfor stod det sløjt til med de tyske sprogkundskaber hos Røhsmindes gæster. Ikke desto mindre prøvede de på at flette nogle tyske gloser ind hist og her, og Meta Røh sagde da irriteret, henvendt til mig: »Næste gang må du sørge for, at vi får nogle, der enten kan tale tysk eller lade være med det.«

En dag holdt der en bil i gården, og ud steg et par mennesker, som henvendte sig på tysk, først til bestyreren, siden til den unge pige, og i begge tilfælde fik de et dansk svar. Da Meta Røh kom til, sagde den ene: »Taler alle da virkelig dansk her?« – Med et hastigt blik på bilens nummerplader svarede hun: »Ja, gør man ikke det i Vejle amt?«

Meta Røh havde en yderst selvstændig opfattelse af tingene, nærede dyb foragt for den herskende mode på alle områder, og hun hånede og ynkede de stakler, der lå under for modeluner. Selv havde hun sans for smukke, gedigne og tidløse ting.

Da de strygefri stoffer kom frem, fik jeg en hvid bluse, og første gang, jeg havde den på, fornam jeg et misbilligende blik. For at få det overstået fortalte jeg om den lettelse, det var, at blusen ikke skulle stryges. »Den kunne ellers godt trænge til det, for glat er den ikke,« fik jeg til svar.

Engang anskaffede jeg en jakke, som i lange tider blev holdt skjult. Den var nemlig rundskåren med stor vidde og rød som en postkasse. På årsmødedagen vovede jeg mig i den, i håb om at Meta Røh ville være overbærende, da hun skulle køre med mig til Flensborg. Direkte spurgte jeg, hvad hun syntes om den. »Den er vid nok, og den er også rød nok,« sagde hun.

Min damefrisør overtalte mig engang til at sætte håret lidt anderledes, og Meta Røh betragtede mig indgående: »Du har nok fået en ny frisure. Du er i hvert fald kommen af med den gamle, og nu har du slet ingen.«

Uden betænkelighed indbød jeg hende til at se et maleri, som havde fået hæderspladsen over min sofa. Det måtte falde i hendes smag. Det sad i en foreløbig ramme, en smal træliste med splinter og knaster i. Hendes mening fik jeg for en gangs skyld indirekte: »Der er såmænd heller ikke meget ved rammen.«

På Røhsminde brugte man vaskebræt til storvasken, og engang kunne jeg ikke dy mig for at anbefale en vaskemaskine som en stor arbejdsbesparelse. »Den er kun beregnet for dovne folk!«

Mad skulle være hjemmelavet efter alle kunstens regler. Dåsemad var til for uduelige husmødre. Da min tid var knap og køkkenforholdene primitive, brugte jeg en del konserves. De tomme dåser var til stort besvær, for jeg turde ikke anbringe dem i affaldsdyngen, der var tilgængelig for alles blikke. Dels ville jeg ikke kaste skam over gården, og dels frygtede jeg en spids bemærkning. Så fandt jeg på at samle dåserne i en papæske og i mulm og mørke bringe dem ned til bilen for senere at køre op til skolen, hvor der ventede en større forståelse, hvad konserves angik.

Det slog ikke fejl, at man netop skulle møde Meta Røh, når man sneg sig hen over det skumle loft med hjertet i halsen og papæsken under armen. Sikkert var det også, at hun anede noget fordægtigt. Det har moret hende, for hun vendte hurtigt ryggen til, og hendes skuldre rystede af en lydløs latter.

Den første tid som sygeplejerske i Sydslesvig var svær at komme igennem. Arbejdet skulle man selv finde frem til, og jeg kunne ikke forstå eller tale tysk. Det var mørke vinterdage, og jeg skulle cykle rundt på de dårlige veje i det store distrikt uden at have overblik over noget som helst. Jeg følte mig fuldstændig afmægtig over for det, jeg havde indladt mig på.

Meta Røh var uforlignelig til at sætte mod i mig og støtte mig på alle måder. Ikke mindst ved at udfolde et uimodståeligt sønderjysk lune, som tog brodden af alle kritiske bemærkninger.

Småbørn og dyr indtog en særstilling i Meta Røhs tilværelse. De kunne altid bære sig rigtigt ad i hendes øjne, og det morede hende nærmest, når de – inden for visse grænser – glemte optugtelsen.

Gårdens unge piger blev kørt i stramme tøjler, indtil de havde vist, hvad de duede til. Passede de deres ting, fik de det godt og frit. De lærte meget, f. eks. hvordan man kommer ind med et fad. Når Meta Røh kom hjem fra byen var det meningen at de skulle ud på trappen, så snart bilen viste sig, så de var parate til at lukke bildøren op og bære pakker ind. Stod de der ikke, sagde hun til chaufføren: »Trut!«

Meta Røh har engang sagt til mig omtrent sådan: »Man skal altid sætte det igennem, som man har begyndt på, selv om man undervejs opdager, at det er forkert. Næste gang må man så gøre det anderledes.«

Hun ville ikke med ord gøre en fejltagelse god igen, men var der noget, som hun havde fortrudt, så stod der på et bord uden for min dør et eller andet lækkert, f. eks. en dåse småkager, en mørbrad, nogle friske asparges, det bedste der var i hendes beredskab. Man skulle helst ikke sige tak på stående fod, for så kom det kort: »Sørg for at jeg får dåsen igen.« Derimod kunne man komme godt fra at sige noget anerkendende om indholdet, når dåse eller skål blev afleveret.

Det skete, at Meta Røh ikke fik held til at gennemføre sine planer: Hun var kommet under vejrs med at jeg ville flygte fra en rund fødselsdag (rejse op til gode venner i Rødding), og hun havde sat sig for, at dagen skulle fejres ved en middag på Røhsminde. Uden at spørge mig indbød hun rask væk, så jeg måtte lade stå til.

Fem dage før festen blev jeg pludselig syg og kom på hospitalet, hvor man omgående fjernede min blindtarm. Meta Røh besøgte mig på fødselsdagen, og hendes første ord var: »Jeg fik så ikke min vilje med den fest, men det gjorde du da heller ikke.«

Engang tidligere havde Meta Røh måttet give efter, om end kun delvist. Der var indbudt til et møde i Brebøl, og ugen i forvejen havde jeg spurgt Meta Røh, om hun havde lyst til at køre med, idet jeg vidste, at hun satte pris på foredragsholderen. Der kom et kort og vrantent nej, hun havde ikke tid. – Dagen oprandt, og da jeg sad på bænken i Brebøl, så jeg til min forbløffelse Meta Røh træde ind sammen med forstanderparret fra Jaruplund. Det gav et sæt i hende, da hun opdagede mig, og hun undgik mig omhyggeligt. Ved kaffebordet prøvede hun at sende nogle medbragte kager over til mig. Hun fik dem tilbage med besked om, at jeg »havde selv«, og i øvrigt lod jeg, som om hun var luft. Denne gang skulle hun ikke slippe uden om en indrømmelse. Dagen efter talte vi ikke sammen, og så kom søndagen. Der duftede lifligt fra køkkenet, og ved middagstid kom flygtningekonen op med en mægtig portion gåsesteg til mig. Hun var sendt, fordi hun ikke kunne forstå en dansksproget protest.

Meta Røh. 27. 10. 1891 – 9. 3. 1969. (Foto Grænseforeningens årbog 1968).

Ved hjælp af fingersprog fik jeg kone og steg ned ad trappen i en fart. Et øjeblik senere kom den unge pige med den samme anretning, hun forstod en mundtlig afvisning, men hun var grædefærdig ved tanken om at skulle ned med uforrettet sag. Så knagede trappen for tredje gang, og da var det Meta Røh selv, der stod med gåsestegen. Hun spurgte lavmælt, om jeg ikke ville glæde hende med at spise maden. – »Ikke før De lover at

fortælle forstanderen, hvordan det hænger sammen. Han må tro, at jeg lyver, når De har fortalt ham, at jeg ikke havde snakket noget om et møde i Brebøl.« – »Ja, så må jeg tilstå, at jeg havde glemt det, men jeg siger det ikke til andre end Dem. – Spis nu den gåsesteg, inden den bliver helt kold, og skal vi så ikke være dus?« –

Så overgav jeg mig. Meta Røh overvågede måltidet, for det var så rart at få fadene med ned igen, især når de var tomme, mente hun.

En morgenstund i november 1958 fortalte jeg Meta Røh, at jeg skulle giftes kl. 12 samme dag. Jeg var sikker på hendes misbilligelse, i hvert fald, når hun hørte, hvem manden var, for ham kunne hun ikke fordrage. Hun blev så overrumplet, at det varede ulideligt længe, inden hun sagde med næsten uhørlig stemme: »Jeg kan godt forstå ham, men jeg kan ikke forstå dig.« – Da min mand holdt i gården for at hente mig til vielsen, betragtede hun bilen, der var snavset af novemberdagens søle, og sagde: »Han kunne da i det mindste have vasket bilen til i dag.«

Der var ingen lykønskning, da vi kom tilbage, men da jeg senere kom for at hente mine sager, så jeg flyttemændene sætte et fint, gammelt mahognibord op på læsset. »Det skal du have som afskedsgave, eller hvad du vil kalde det,« sagde Meta Røh. Ordet bryllupsgave kunne hun ikke få over sine læber. Hun indbød mig til at komme på besøg, men nævnede ikke, at min mand skulle komme med.

En dag tog vi mod til os og fulgtes ad til Røhsminde. Vi fik en varm og hjertelig modtagelse begge to. Da jeg var alene med Meta Røh et øjeblik, fik hun lige sagt: »Det ser ud til, at han er god nok til dig, og så er han også god nok til mig.«

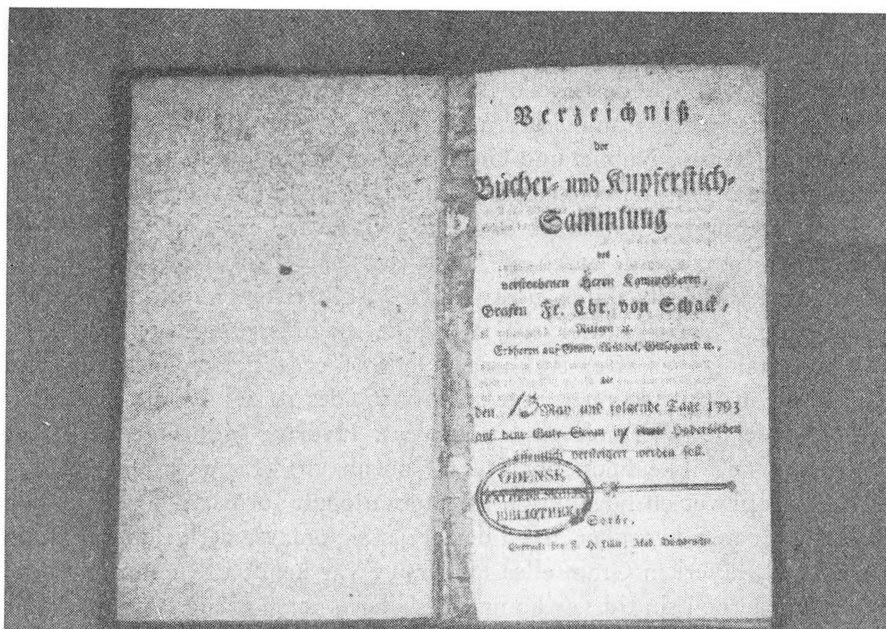
Hun havde nu besluttet, at hun ville synes om ham, og siden den dag har vi haft mange muntre og gode timer sammen alle tre. Det var et stort øjeblik, da Meta Røh for første gang tog parti for min mand – mod mig!

En decemberdag i 1966 drog Meta Røh den lange vej fra Jaruplund til Borbjerg for at følge min mand til graven. Det var snestorm og dårligt føre, så det var en hård tur for hende, der allerede dengang var syg og havde få kræfter. Da vi hilste på hinanden, sagde jeg: »Hvordan kunne du begive dig ud på så anstrengende en tur?« Hun svarede med den gammelkendte klang i stemmen: »Det var det eneste, jeg kunne finde på i dag.«

Når Meta Røhs følge den 14. marts 1969 blev så stort trods uvejret, skyldtes det nok, at tanken om hendes stærke, lysende personlighed gjorde det umuligt for en og anden at holde sig hjemme den dag.

Det eneste, man kunne finde på, var at følge hendes kiste fra Røhsminde til den gamle kirke i Oversø.

Johanne H. F. Petersen

Titelbladet i det tykke bogkatalog.

Den store bogauktion 1793

For knap tohundrede år siden blev biblioteket på Gram slot bortauktioneret og spredt for alle vinde. Sognepræst, dr. theol. H. Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup, har haft held til at erhverve et eksemplar af auktionskataloget og skriver om bibliotekets indhold og værdi.

Nordslesvig har kun undtagelsesvis været hjemsted for store privatbiblioteker. Her var kun få herregårde, hvor et bibliotek kunne forblive i slægtens eje og forøges og nå en højere standard, når de boglige interesser blev ført videre i de følgende slægtsled.

Mangfoldige mindre biblioteker er skabt af enkeltmand, oftest af præster, men efter ejerens død er hvert enkelt blevet splittet eller er på anden måde gået til grunde. Kun i få tilfælde findes katalog over samlingen bevaret, som kan give et pålideligt indtryk af helhed og værdi. – Hvor er Augustenborgernes bibliotek blevet af? Hvilken skæbne fik Ahlefeldternes på Søgård? Af adelige slægters biblioteker er nu kun Schackenborgs tilbage.

I det følgende skal fortælles lidt om biblioteket på Gram og om dets tragiske endeligt.

I 1793 indeholdt Schleswig Holsteinische Anzeigen – datidens Statstidende – i martsnumrene en bekendtgørelse: Den 13.ten May und folgende Tage soll die ansehnliche Bücher- und Kupferstich-Sammlung des verstorbenen Herrn Kammerherrn Grafen F. C. v. Schack, Rittern p. p. Erbherr auf Gram, Nübbel und Giesegaard auf dem Gute Gram im Ampte Hadersleben öffentlich versteigert werden. Det trykte katalog kan afhentes i bladets comptoir. Glückstadt 6. marts 1793.

Det var signalet til, at en af landsdelens mest kostbare samlinger af bøger og kobberstik skulle udstykkes og splittes, intet mindre end en annullering af slægtsværdier, som man ikke senere har set mage til.

I bogkataloget er efter trykningen indført en rettelse og en tilføjelse med blæk om, at auktionen ikke skulle afholdes på selve slottet i Gram, men i Haderslev (vistnok på latinskolen). Hvorfor blev Haderslev just skueplads – og ikke Hamborg (eller København)? Én gang har Haderslev altså oplevet en bogauktion af internationalt format. Das giebt's nur einmal. Når man betænker, hvad det drejer sig om, ser det hele meget provincielt ud. Hverken Gram eller Haderslev var kendt i den store verden, hvorfra bøgerne i sin tid var kommet. Heller ikke de mænd, som tog imod bud pr. commission havde et navn ud over den snævraste kreds: rektor v. Brincken i Haderslev, konrektor Heiberg i Ribe, kapellan Radoor i Gram, herredsfoged Langreuter i Brøns. Og dog er her tale om et bibliotek med et kosmopolitisk og universelt præg, omfattende både ældre og nyere litteratur inden for alle fag og videnskaber. Både bog- og kobberstiksamlingen (ca. 11.000 numre) vidnede om moden sagkundskab og udsøgt smag.

At gå nærmere ind på samlingerne vil i en lille tidsskriftsartikel være meningsløst. Dertil er de alt for overvældende. Et bibliotek af en sådan standard kan ikke mere genskabes, i hvert fald ikke af en privatmand. Dets bøger er for sjældne – en del eksisterer ikke mere – og for kostbare. Der er her tale om millionværdier.

Efter tidens skik er bøgerne ordnet efter formater, og inden for disse er de anbragt tilfældigt og uden at følge et ordningsprincip. Samlingerne er derfor ret uoverskuelige. Der er registreret 3.568 numre (folio 388, in quarto 745, in octavo 2.408) desuden 27 samlinger af landkort, stik og tegninger. Det ser tilsyneladende ret beskedent ud, men da hvert værk uanset bindtallet kun har fået ét nummer, er det samlede antal i virkeligheden langt større, snarere over end under 10.000 bind. Et eksempel vil vise det. Følgende 3 numre i kataloget omfatter op imod 600 bind: Krunitz, Oekonomische Encyclopaedie 1–47, Berlin 1773 ff. Allgemeine deutsche Bibliothek i 89 bd + 16 tillægsbind, 1766 ff. Den lærde tids skriferække Journal des Savants (1665 ff.), 82 bd. i skind og 340 bd. i papir. Desuden er der mange samlingsbind med pjecer, småskrifter osv. Under et nummer står: Eine Sammlung französischer dramatischen Stücke,

dvs. 37 bd. med ca. 200 forskellige dele. Eller 5 pakker med 220 disputater (København og tyske universiteter) osv.

I den ældre bogbestand (16. og 1. halvdel af 17. århundrede) er langt den største del af bøgerne på latin, der jo var det obligatoriske sprog overalt til videnskabelig publikation, det eneste internationale sprog. Senere dominerer fransk og tysk, og først i fjerde række kommer dansk.

Som i alle de store biblioteker indtager teologien, videnskabens dronning, førstepladsen, eller i hvert fald en meget fremtrædende plads. Man møder her en mængde bibeludgaver i mange sprog, også store sjældenheder, patristisk litteratur, kommentarer, prædikensamlinger fra de forskellige perioder, helt op til datiden (Bastholm) og ud over rationalismen (Lavater, Math. Claudius). Endvidere alle danske og mange nordtyske salmebøger, inclusive Hans Thomisøns fra 1569, som i dag kun eksisterer i ét eksemplar (Herlufsholm). Ellers er hovedvægten lagt på historie (med bidiscipliner) og geografi, hvortil også må nævnes en mængde rejsebeskrivelser; disse sidste er i dag helt uvurderlige, da de tillige indeholder et utal af kobber. Man lægger mærke til de store nederlandske atlantes og tidens berømte kobberstikværker, til en smuk kollektion af de små statistisk-topografiske beskrivelser af forskellige lande (også Asien), de såkaldte »Republikker« – res publicae – som et bogtrykkerfirma i Leyden fik privilegium på at udgive i 1626, »ex officiana Elzeviriana Lucdanum«. I kataloget findes mindst 80 eksemplarer, deriblandt flere doubletter (f. eks. Descriptio Daniae 1629. Res publica Germanica 1632).

Rets- og statsvidenskaben er godt repræsenteret med alle kendte navne fra alle tidsaldre. Filosofi fra den klassiske oldtid – i fornemme udgaver – til Descartes, Locke, Wolff og Leibnitz, derimod næppe Spinoza. Skønlitteraturen indtager en forholdsvis beskeden plads – når man ser bort fra de mange værker og udgaver af latinske og græske forfattere. Fra nyere tid er den romanske bedst repræsenteret, særlig den franske med alle de kendte navne, den engelske derimod mere sparsomt (inclusive Skakespeare). Man mærker den sublime forbindelse mellem adelen og litteraturen, som var så typisk for det franske samfundsliv i 17. årh. Værkerne, ja selv deres indbinding, vidner derom. England var ikke bare politisk, men også kunstnerisk en fransk vasalstat.

Der nævnes mange kostbare illustrationsværker med utallige kobber. Allerede dengang var de efterspurgt og dyre, nu slet ikke til at vurdere, da de aldrig kommer i handelen. Af hjemlige nævnes lige nogle eksempler: Holger Jacobæus Museum Regium Frederici IVti Daniæ regis. Hafniæ 1696, et pragtværk, der sendtes til mange fyrster og kun sjældent sås i private samlinger. Eller Museum Regium . . . quae in Basilica bibliotheca Regis Christiani Vti. Hafniæ asservantur. 1696. Og i hvilke omgivelser står de! Theatrum Europeum 1–18, beschrieben durch J. Th. Abelinium,

1662–1720. *Magnalia Dei in locis subterraneis* Oder unterirdische Schatzkammer aller Königreiche und Länder. Braunschwegi 1727. *Museum Wormianum adornato* Olao Worm. Amstelodami 1665. *Thormodi Torfæi Historia rerum Norvegicarum* 1–4, 1711, og af samme *De rebus gestis Færoeesium*, 1697. Og de ældste skrifter om Guldhornene: Worm. *De cornu aureo*, Arnkiels *Cimbrisch Gulden Heyden-Horn*, Hamburg 1702, B. Grauer, *Gründliche und ausführliche Erklärung derer Heydnischen und in specie Runischen Götzen-Bilder ... Tondern*, gedruckt bey Hermann Hinrich Rottmer, 1737 (et meget sjældent tryk).

For at man kan danne sig et begreb om, hvad det drejer sig om (også økonomisk) nævnes følgende eksempler på bøger i samlingen, som er solgt i de senere år:

Den danske Vitruvius I–II, 1746–79	6.000 kr.
Danckwerths Landesbeschreibung, 1652	8.000 kr.
Museum florentinum I–VI, 1731–54	12.000 kr.
Langebeck, <i>Scriptores rerum Danicarum</i> 1–6	5.000 kr.
Huitfeldt Damarkis <i>Rigis Krønike</i> , 1652	6.500 kr.
Westphalen, <i>Monumenta inedita</i> , 1–4, 1739–45	4.000 kr.
Flora Danica I–V, 1766–82	6.800 kr.
O. Rudbeck, <i>Atlantica</i> , 1–3, Upsala 1689	16.000 kr.
O. Worm, <i>Danicorum monumentorum libri VI</i> , 1742	5.000 kr.
E. Pontoppidan, <i>Den danske Atlas</i> 1763–81, 9. bd.	20.000 kr.
<i>Navigatio septentrionalis</i> , dette er Relation om Seilads og Reise paa denne nordvestiske Passage, som nu kaldes Nova Dania, af Jens Munk, 1624	10.000 kr.
Carsten Niebuhr, <i>Beschreibung von Arabien</i> , 1772	3.500 kr.

(Endvidere: Adam Olearius, *Persianischer Rosenthal*, 1. udg. Slesvig 1654, samme Reisebeskrivelse nach Muskau und Persien, 4. udg. 1696, samme *Orientalische Reise-Beschreibung*: Jürgen Andersen aus Schleswig ... und Volquard Iversen aus Hollstein ... durch Ost-Indien, Sina, Tartarien und Persien. Hamburg 1696).

Hvorfra stammer disse bogskatte? Ad hvilke veje er de mon nået til Gram? Da der nævnes mange kataloger over andre af tidens store bog-samlinger, hvoraf de fleste er auktionskataloger, kan man formode, at bibliotekets ejere har erhvervet en del af bøgerne fra disse samlinger. Det ældste er over hofpræsten Johs. Lassenius' bøger, 1693. Endvidere: M. C. Schlegel, Jena 1703, *Cat. bibl. Thuanae*, Hamburg 1704, N. P. Sibberns *Bibliotheca Dano-Norwegica*, Hb. 1716 og sammes auktionskatalog Hb. 1729. v. Kielmansegg Hb. 1718–21 (4 auktioner over 50.000 bd.). Fra de store hjemlige bogauktioner kan nævnes: Andreas Hojer, Rostgaard, Langebek, Klevenfeldt, Lorch, Koefod-Anker, Luxdorph, Gerner, Horrebow og mange andre. Ifølge kataloget er der flere bøger »med Luxdorfs egne

tilføjelser«. Man må have haft opkøbere ved inden- og udenlandske auktioner. Som fast leverandør af nyudkomne bøger nævnes Kortes i Flensborg, landsdelens eneste større boghandel. Men det er alligevel et spørgsmål, om et så universelt bibliotek kan samles på den måde, om ikke betydelige dele af de specielle discipliner er erhvervet samlet og nået til Gram fra et eller andet lærd bibliotek. I 1752 købte enkegrevinde Anne Sophie v. Schack Juellund af Etatsråd Niels Foss, der var bogkender og -samler. Har grevinden sammen med gården også overtaget bogsamlingen?

Grevinde Anne Sophie v. Schack, født komtesse Rantzau (Rastorf-Ascheberg) var Grams besidderinde fra 1719 (efter greve Hans Schacks død) indtil 1760. På egnen kaldtes hun »Den gale grevinde på Gram«, men hun var alt andet end netop gal. Hun var klog og energisk og dertil vidtskuende som få. Hendes tanker kredsede ikke kun om jord og herregårde, som hun ejede eller erhvervede – foruden flere palæer i hovedstaden – men hun havde også boglige interesser og brevvexlede med historikeren Hans Gram. Efter hendes testamentariske bestemmelse arvede hendes sønnesøn greve Fr. Chr. Schack, Giesegård m. m. samt Gram og Nybøl. Han må i hvert fald have købt den del af biblioteket, som er yngre end 1760 – og det er ikke småting. I sin sidste vilje udtalte han ønsket om, at samlingerne – både bøger og kobberstik – måtte blive bevaret i familien og antog, at en af hans sønner kunne overtage dem for 8000 rdlr. Dette ønske blev ikke opfyldt.

Både spørgsmålet om bibliotekets tilblivelse og om bøgernes senere skæbne ligger i mørke. Auktionskataloget opregner dem alle, men da de havde passeret auktionbordet, spredtes de for alle vinde, og ingen kan i dag sige, hvor de findes, eller hvor meget, der er gået til grunde. Grams historiker, arkivar Emilie Andersen, nævner, at greven ejede et bibliotek, og at det blev solgt efter hans død. Frk. Andersen har næppe kendt kataloget over bogsamlingen og kobberstikkene, da omtalen af disse samlinger indskrænker sig til nogle få sætninger (Grams Historie 1926, p. 277. Det tyder på, at der ikke i godsarkivet eller andet steds er bevaret kilde-materiale – f. eks. auktionsprotokol – som kan give oplysning om bøgernes skæbne og om deres nye ejere.

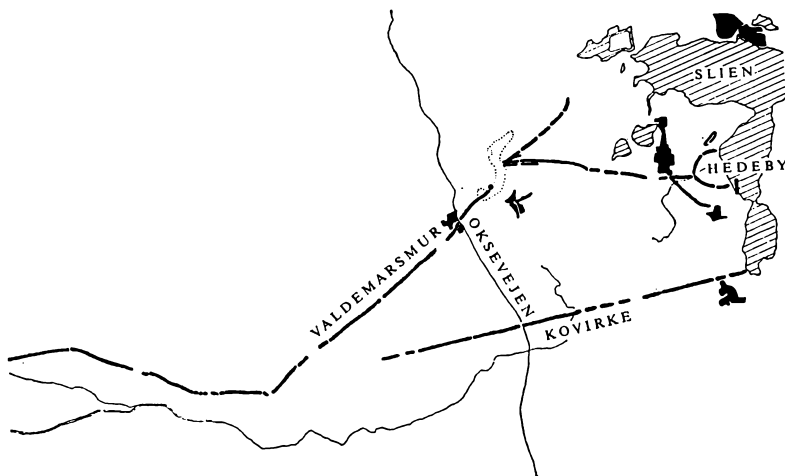
Hvem i Haderslev ville – eller kunne – købe disse kostbarheder? Latinskolen? Det ligger nær at tænke på den, her blev auktionen vist nok afholdt; men den var nede i en bølgedal, og lige så fattig som den var dens højttalende rektor v. Brincken. Der findes sandsynligvis en del bøger her fra det grevelige bibliotek, men de er blevet skænket skolen langt senere. En del præster og andre embedsmænd i byen og omegnen kan have købt et og andet. Amtmand v. Bertouch i Tønder ejede ved sin død (1815) en stor bogsamling, som blev solgt i 1816. Selv om det er det rene gætter

at nævne navne, så var der dog én mand i nærheden, som sikkert har overværet hele auktionen og ikke er gået tomhændet bort. Det er den afdøde greves svoger, gehejmekonferensråd Frederik Ferdinand v. Krogh på Åstrupgård. Han kendte biblioteket fra de år, han havde boet på Gram og delt svogerens boglige interesser, indtil han i 1780 købte – eller rettere samlede – Åstrupgård. – Her var lejlighed for ham til at redde, hvad reddes kunne. Men ellers er det nok gået som så ofte i gamle dage, hvor mangt et værdifuldt bibliotek blev splittet og spredt og kom i de forkerte hænder. Professor A. W. Cramer i Kiel overværede det Thottske biblioteks salg i 1792, hvor han købte 1265 bind til universitetsbiblioteket i Kiel for c. 500 rdlr. Han fortæller, at meget værdifulde dele af denne mægtige bogsamling blev solgt til rene spotpriser, »so wurden die Bücher verschleudert und ein Raub der Käsehöker.« Alskens kræmmere løb med mange herligheder.

Men tilbage til v. Krogh. Fra 1773 til han overtog Åstrupgård, c. 1781, boede han på slottet i Gram, greven og han var ikke kun svogre, men også venner og læste og diskuterede den samme litteratur. Han kendte derfor biblioteket og har sikkert med vemod og harme erfaret, at det nu skulle sælges ved offentlig auktion. Han kan ikke have stået som en tavs tilskuer ved den lejlighed, men har – må man formode – købt, hvad han formåede. Hvis denne antagelse holder stik, er nogle af Grams skatte over Åstrupgård kommet i latinskolens besiddelse. Det er påfaldende, at enkelte ukomplette værker eller dele af skriftrækker senere findes i latinskolens bibliotek (f. eks. af Danske Magazin de 6 bind fra årene 1745 til 52). Den yngste søn, Georg Friedrich v. Krogh kom som amtsforvalter (1834–48) i strid med folkebevægelsen og sluttede sig nærmere og nærmere til Hertugen på Augustenborg og nedlagde sit embede i 1848. Da han solgte fødegården og forlod landet, er det muligt, at også faderens bogsamling er blevet solgt. En nærmere undersøgelse af de ældste dele af skolens bibliotek vil måske kunne givet et svar. En ældre søn, Godske Hans Ernst v. Krogh, født på Gram 1778, død i Åstrupgårds vinterbolig i Haderslev 1852 (den nuværende Kreditforening), skænkede kort før sin død latinskolen det fornemme værk Den danske Vitruvius, som vi også møder i kataloget over Grams bogsamling.

Og så en strøtanke til sidst. Sæt, at Haderslev bys vise råd i 1793 havde købt Grams bibliotek. 8000 rdlr. var nok mange penge, men et ringe beløb i forhold til det, man ville have fået. Hvilket trumfkort havde Haderslev så ikke haft på hånden, når spørgsmålet om det kommende universitet skal endelig afgøres. Jord kan købes overalt, et universitet kan bygges for penge, men penge alene kan ikke skabe et universitetsbibliotek. De tider er forbi.

H. Hejselbjerg Paulsen.

Danevirke-Kovirke-voldsystemet. (Fra Danmark – Historisk Billedbog).

KOVIKKE

Nylig er museumsinspektør Olfert Voss med et dansk gravehold rejst til Sydslesvig for efter Gottorpmuseets indbydelse at undersøge Kovirke. Her giver redaktør Bjørn Svensson, Haderslev, et rids af Kovirkes problemer.

Efter at dr. Vilh. la Cour med sine kulstofprøver definitivt har godtgjort, at det ældste Danevirke er identisk med hovedvolden, må enhver tanke om, at Kovirke er kong Godfreds voldværk fra året 808 være udelukket. Men hvem har da bygget Kovirke?

Kovirke skiller sig i flere henseender ud fra det øvrige voldsystem. Allerede ved sin beliggenhed markerer det en særstilling. Medens hovedvolden ved hjælp af forbindelsesvolden er knyttet til Hedeby's halvkredsvold, ligger Kovirke et stykke sydligere uden sammenhæng med nogen anden del af grænsevirket mellem Slien og Trene. I vest støtter Kovirke sig ligesom hovedvolden til Reide ås mosedrag, men derefter fjerner de to volde sig fra hinanden i en spidsvinkel på 25–30 grader, og ved Hærvejen er afstanden mellem dem over 2 km. I øst går Kovirke ud til Selk nor.

Kovirke er den eneste vold, der dækker både den danske rigsgrænse og Hedeby, men den støder ud til Selk nor halvanden kilometer syd for byvolden uden at betyde en direkte styrkelse af byforsvaret. Selv om forsvaret af Hedeby ikke har været eneføgende ved valg af voldlinie, må man dog gå ud fra, at Kovirke ikke var lagt så sydligt, hvis ikke hensynet til

Hedeby – og måske forbindelsen med Svansø over vadestedet mellem Haddeby og Selk nor – havde tilsagt det. Kovirke kan derfor ikke være bygget senere end 1050/1066, da Hedeby blev ødelagt. Vi kan roligt sætte grænsen ved 1050, da Hedeby blev hærget af Harald Haarde-raades norske vikinger, som kom fra søen og ikke kunne inspirere til et landforsvar, der var vendt imod syd. For den sags skyld kan vi sætte punktum allerede 1043, da venderne havde været på hævntogt op til Kongeåen og blev slået af Magnus den Gode, der kom fra Hedeby og med tysk støtte tog imod venderne, da de på tilbagevejen kom til Lyrskov hede nord for Danevirke. Den situation har måske ansporet til at forstærke hovedvolden, men i hvert fald ikke til at bygge en svagere vold længere sydpå.

Kovirke er et mærkeligt svagt værn. De hidtidige gravninger tyder på en voldhøjde omkring en meter og en voldgrav med en dybde mellem en og to meter; mellem vold og grav en flad afsats (berme) på 3 meters bredde. Værkets svaghed bragte H. V. Clausen ind på den tanke, at Kovirke kun var bygget som et midlertidigt værn for byggearbejder på hovedvolden. I sin rejsehåndbog om Sønderjylland skriver han i udg. 1908, gentaget 1913, 1920 og 1932: »Om dette værk, der bærer præg af at være udført i kort tid, drister forfatteren sig til den hypotese, at det har været en foranstaltning, som skulle tjene til midlertidigt værn, mens Valdemarmurens opførelse for en tid gjorde Danevirkes hovedvold utjenstdygtig.« Teorien må forkastes allerede af den grund, at Valdemarsmuren først er påbegyndt efter 1162, hundrede år efter at Hedeby er ødelagt. Dertil kommer, at så spinkelt et værn Kovirke er, kræver det dog et omfattende arbejde at bygge et virke med tre meters højdeforskel over en strækning på 6,5 km. Man vil ikke tilrettelægge et arbejde af dette omfang på en sådan måde, at arbejdet er spildt, når forbedringen af hovedvolden er fuldført. Man vil tværtimod lægge et så arbejdskrævende »reparationsværn« i nær forbindelse med hovedforsvarsværket, så det i fremtiden kan indgå som et led i dette. Og forudsætningen må under alle omstændigheder være, at det ikke blot har drejet sig om udbedringer, men om nyanlæg af virkeligt format. Ellers ville udbedringerne kunne være kommet vidt blot med anvendelsen af den arbejdskraft, der er medgået til opførelsen af Kovirke. Da vi kan se bort fra Valdemarsmuren, bliver der kun kampestensmuren tilbage som en mulighed.

Det er da også her, Vilh. la Cour sætter ind. Endnu i Sønderjyllands historie, bind I, der udkom 1930–31, oplyser han i en note side 513, at Kovirke intetsteds er omtalt i teksten, fordi man faktisk er helt ude af stand til at bedømme dets alder, og det derfor er umuligt at give det plads i en almindelig historisk fremstilling. Men tyve år senere, da han endnu en gang har gennemarbejdet problemerne, skriver han i »Danevirkestudier« side 274: »Kovirket synes at måtte opfattes som en stilling, anlagt efter

Svens (Svend Tveskægs) sejr over Otto i 983. Det har provisorisk skullet dække den betydningsfulde landstrækning mellem moserne ude i vest og Slien i øst, fordi dens gamle værn – hovedvolden og halvkredsvolden – var blevet ødelagt under kampene i 974 og 983. Virket mistede derfor sin betydning, da genrejsningen af disse to værn var blevet fuldbyrdet – enten denne nu har bestået i opførelsen af kampestensmuren og anlægget af vold 5 i halvkredsvolden, eller begge disse har været ældre (fra henholdsvis ca. 950 og 974) og kun blevet udbedrede af Sven.« Som sagt, en blot og bar udbedring af de gamle værn kan ikke opfordre til først at bygge en selvstændig vold for at man kan reparere volden bagved i fred. Anderledes måske med nyanlæg, der midlertidigt sætter det gamle system ud af kraft. Kampestensmuren er vel en mulighed, der kan overvejes, men er Kovirke bygget som værn for opførelsen af kampestensmuren, kunne man som nævnt have fundet en mere hensigtsmæssig placering, der tilsigtede udnyttelse på længere sigt, og som tillod hurtig flytning af reparationsstyrkerne frem i forsvarslinien.

Bygningsmæssigt indtager Kovirke en særstilling derved, at det er den eneste vold i grænseområdet med regulær romersk spidsgrav, ensbetydende med en finish, der har alt andet end midlertidighedens præg. Efter Vilh. la Cours beskrivelse i »Danevirkestudier« side 19 kræver den romerske spidsgrav en gennemført regulering, idet graven ved simpel opskovling ville antage en mere eller mindre åben profil og altså ikke få spidsbund med V-profil. Endvidere har Kovirke et snorlige forløb som trukket efter en lineal og har et ingeniørmæssigt helhedspræg af plan og stringens, som Vilh. la Cour kun genfinder ved ringborgene, der almindeligvis henlægges til Svend Tveskægs tid, eventuelt til Knud den Store. Mere håndfast end i »Danevirkestudier« side 263 siger Vilh. la Cour det i Grænseforeningens lille rejsefører gennem Sydslesvig (Kend landet syd for grænsen, udg. 1969) side 4: »At det er kong Sven, som har ladet det (Kovirke) anlægge, tyder bestemte detaljer på. Det viser træk, som kun findes ved hans berømte lejrborge – Trelleborg, Nonnebakken, Fyrkat og Aggersborg. Ligesom disse er Kovirke anlagt med enestående gromatisk (gromatik = lejrkunst) nøjagtighed, og det har samme skarpt skårne »romerske« spidsgrav. Det er så betydningsfulde kriterier, at de næsten klarlægger dateringen.«

Andet kan vi ikke med tilsvarende sikkerhed give Svend Tveskæg æren for, fremholder la Cour med rette. Imidlertid er det spinkle værn ikke i sig selv et anlæg, der afspejler Svend Tveskægs handlekraft og styrke. Han kan ikke have troet, at han med Kovirke på nogen måde har erstattet den forsvarskraft, der lå gemt i det nordligere beliggende voldsystem, hovedvolden, forbindelseshvolden og halvkredsvolden. Men vil man ikke betragte det som mere end et midlertidigt arrangement, kun egnet til at dække opførelsen af større anlæg, er den logiske konsekvens, at har Sven Tveskæg

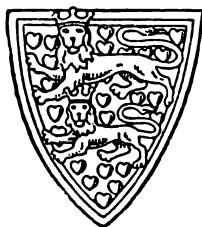
bygget Kovirke, har han også bygget noget andet og større. Vilh. la Cour peger i denne forbindelse på kampestenmuren og vold 5 (Jankuhns vold 7) der i halvkredsvoldens serie kan opfattes som et sidestykke til kampestenmuren, dels teknisk fordi de begge som noget nyt har berme og stedets første sikre planbundede grave, der ligesom spidsgraven – men i modsætning til den primitive truggrav – er ingeniørmæssigt formede, dels på grund af dimensionerne, idet vold 5 ikke bare er et nyt lag ovenpå de gamle, men virkelig betyder en fornyelse af halvkredsvolden, der herefter antagelig har rejst sig i 7 meters højde og har haft en bredde ved foden på mindst 13 meter.

Vilh. la Cour behandler dateringen af kampestenmuren og vold 5 med stor forsigtighed. Bermen og den planbundede grav »kan tyde på samtidighed«, mens »den omstændighed, at Kovirket har en romersk spidsgrav, kampestenmuren og vold 5 derimod planbundede grave, ikke nødvendigvis taler imod samtidighed«. Vilh. la Cour vil heller ikke acceptere fronten af planker ved vold 5 som argument imod samtidighed med kampestenmuren; ræsonnementer af den art er »er uden mindste vægt«. Det er praktiske omstændigheder, der gør udslaget ved valg af materiale, fremhæver la Cour. Imidlertid finder man stenene østpå, altså i halvkredsvoldens nabolag, medens man har måttet slæbe sten i stor stil tværs over midtlandet til kampestenmuren. De praktiske omstændigheder ville altså her have anbefalet omvendt anvendelse. Det forekommer mig ikke, at denne indvending elimineres af Vilh. la Cours henvisning side 235 til, at man altså har anset den strækning, der dækkes af kampestenmuren, for mere truet end Hedeby. Når man rejser vold 5 i syv meters højde, har truslen ikke været følt så meget svagere, at man her, hvor kampesten har været lettere tilgængelige, har kunnet påberåbe sig de praktiske omstændigheder som grund til at spare på stenene.

Kovirke som midlertidigt reparationsværn taler for, at de tre nævnte fortifikationsarbejder – Kovirke, kampestenmuren og vold 5 – har samme bygherre og er planlagt som et fælles projekt, som en helhed, men her savnes ganske det ingeniørmæssige fællespræg, der karakteriserer ringborgene. De to har planbund, den tredje spidsgrav, den ene har front af kampesten, den anden af planker, og den tredje har måske haft noget tredje. De faktorer, der anbefaler at datere Kovirke samtidig med ringborgene, taler imod at datere Kovirke, kampestenmur og vold 5 til samtidighed.

Men ville ringborgenes bygherre overhovedet lægge en langvold ved grænsen uden at sørge for en ringborg i nærheden, der ligesom de andre ringborge kunne fungere som kombineret marinebase og militærkaserne? En langvold egner sig ikke til stationering af militære styrker i perioder af længere varighed, og Hedeby med dens handel og de mange tilrejsende kunne ikke honorere de krav, der måtte stilles til en vikingeborg.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson

45. årgang . 1969

INDHOLD:

Almindelig historie

<i>Olav J. Bonefeld</i> : Et sønderjyds møntfund	90
<i>Chr. Bøgh</i> : En aftægtskontrakt	93
<i>Gerd Callesen</i> : Socialdemokratisk Nordslesvig-politik	33
<i>Jørgen Eriksen</i> : Sønderjyder i felten	235
<i>H. V. Gregersen</i> : Christian IX's buste	86
<i>Herluf Hansen</i> : Loschelder-planen	27
<i>Paul Hertrampf</i> : Den tyske partilov af 24. juli 1967	295
– Valget til den tyske forbundsdag	324
<i>Holger Jacobsen</i> : Historien om et skibsbillede	307
<i>Morten Kamphövener</i> : Hvad er en hjemmetysker?	199
<i>Hans Neumann</i> : Statuen af kejser Wilhelm I	289
<i>Sven Tägil</i> : Tyskland och det tyske mindretalet	262
<i>H. Kargaard Thomsen</i> : Kirkegang på Als i 1864	374
<i>Chr. Stenz</i> : Holstener og dansk hærfører	321
<i>Erik Stenz</i> : Videnskabeligt projekt om den dansk-tyske grænse	346
<i>Bjørn Svensson</i> : Socialisterne og Flensborg	339

Enkelte lokaliteter

<i>Vald. Andersen</i> : Præsteskitte i Skodborg	330
<i>Jens Bladt</i> : Kegnæs kirkes »Jernpenge«	282
<i>Vilh. la Cour</i> : Kong Gudfreds Danevirke	245
– Danevirkedateringen	314
<i>H. V. Gregersen</i> : Nationale og religiøse brydninger i Åbenrå før 1864 .	302
<i>Kaj Hammer</i> : Præsten hr. Sørensen i Branderup	108
<i>Martin N. Hansen</i> : Med sol i sinde	193
<i>Johs. Jensen</i> : Den første danske mejeriforening var fra Als og Sunde- ved	215
<i>Jens Lampe</i> : Brændevinsbrænderi på Als og Sundeved	271
<i>Emil Lorenzen</i> : Lods væsenet ved Flensborg fjord	65
<i>J. N. Lorenzen</i> : Slottet og Slotsholmen ved Tønder	100
<i>Erland Møller</i> : Skolen i Stursbøl	335
<i>Bjørn Svensson</i> : Danevirkes datering	118
– Dobbeltbyen med dobbeltnavnet	178

– Haddeby	209
– Danevirkes datering	275
<i>Paul Tappe</i> : Oksevejen syd for Læk	184

Kirke, skole, sprog og undervisning

<i>Jens Bladt</i> : Kegnæs kirkes »Jernpenge«	282
<i>Kaj Hammer</i> : Præsten hr. Sørensen i Branderup	108
<i>Herman Henken</i> : På en sproggrænse	55
<i>Erland Møller</i> : Skolen i Stursbøl	335
<i>Bjørn Svensson</i> : Haddeby	209
<i>H. Kargaard Thomsen</i> : Kirkegang på Als i 1864	374

Folkeminder, kunst m. v.

<i>H. Hejselbjerg Paulsen</i> : Den store bogauktion i 1793	263
<i>Sigfred Jespersen</i> : Den sidste hjuler i Ragebøl	257
<i>Andr. Petersen</i> : Knaphandler Carsten Jacobsen Jensen himmelbrev ...	121
<i>Jørgen Slettebo</i> : Punch i fregatten	353
<i>Urban Schrøder</i> : Forsøg på at gætte to gåder (s. 286)	343

Arkæologi og museum

<i>Vilh. la Cour</i> : Kong Gudfreds Danevirke	245
– Danevirkedateringen	314
<i>Hans Neumann</i> : Udgravning med traktor	233
<i>Jørgen Slettebo</i> : To Hans Gudewert-kister	97
<i>Bjørn Svensson</i> : Danevirkes datering	118
– Dobbeltbyen med dobbeltnavnet	178
– Haddeby	209
– Kovirke	369

Personalhistorie

<i>Ib Andersen</i> : Birkefogederne i Varnæs	141
<i>Børge B. Barløse</i> : Af Peschcke-slægtens historie	129
Asmus Grenaae – en Sønderborgdreng	1
<i>Jens Lampe</i> : Herman Boye	161
<i>F. S. Grove-Stephensen</i> : Personalet på Nordborg slot ca. 1660	381
<i>Hans Hostrup</i> : Mit barndomshjem	51
<i>Johanne H. F. Petersen</i> : Meta Røh	357

<i>L. S. Ravn</i> : Præsteslægten Jessen i Ødis	72
<i>Marius Schildt</i> : Martin og Fie på Skrydstrup mark	253
<i>J. R. Volquardsen</i> : Andr. Chr. Lützen	251
<i>Chr. Stenz</i> : Holstener og dansk hærfører (Dan. Rantzau)	321

Nekrologer

<i>Arne Fog Pedersen</i> : Hans Lund	150
<i>Chr. Stenz</i> : Hans Lund in memoriam	154

Småstykker

Den trættekære kromand 71, Sparsommelighed 71, Isted by 88, En museums-krog 156, Timeglas i Kegnæs kirke 198, Fortegnelse over avisartikler i 1968 226, På jagt i magasinerne (Nordslesvig på Flensborg museum) 225, Den store egnsvandring 1969 279, Et bånd 286, Sydslesvigsk Dannebrog skænket til domkirken i Lund 306.

Bog anmeldelser

<i>Tage Kaarsted</i> : Påskekrise 1920 (Roar Skovmand)	56
<i>Mourits Mørk Hansen</i> : Livs-Erindringer (Eskild Bram)	62
<i>Hakon Gjessing</i> : Drengear og manddomsvirke (W. Christiansen)	94
<i>Frants Thygesen</i> : Tysk strafferets indtrængen i Sønderjylland mellem 1550 og 1800 (Poul Kürstein)	123
<i>G. Japsen</i> : Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (Knud Olrik)	127
<i>Peter Kier</i> : Min rejse gennem jordelivet (Urban Schrøder)	156
<i>Lorenz Rerup</i> : Grænsen (Bjørn Svensson)	287
<i>Kai Edv. Larsen</i> : Fra en stormfuld tid (Bjørn Svensson)	316
Flensborg Avis 1869–1969, red. Poul Kürstein (Bjørn Svensson)	318
<i>Schlegelberger/Hoffmeyer</i> : Der europäische Aufbruch (Bjørn Svensson) 348	
<i>Bjørn Svensson</i> : 50 år med Danmark. Grænseforeningens årbog 1970 (Kai Edv. Larsen)	351
Nørre og Sønder Gøs Herred, red. Poul Kürstein (Knud A. Rasmussen) 385	
<i>Jens Engberg</i> : Det slesvigske spørgsmål 1850–53 (Gustav Auring) ... 387	
Danmark – historisk Billedbog I	390
<i>A. Hjort Rasmussen og Egon Skelmose</i> : Sandrejefiskeriet fra Rømø ... 392	

Små bogmtaler

Kirke og fæstning 64, Grænseforeningens årbog 1969 64, R. P. Sørensen: Sønderjylland på langs og på tværs 64, Olav Christensen: Haderslev Han-

delsstands 125-års jubilæum 160, Kunst-Topographie Schleswig-Holstein 192, Karl Clausen: Folkeviser og nymodens sang 192, Sprogforeningens almanak 1970 388, Kai Edv. Larsen: Fra en stormfuld tid 388, Søren Telling 389, Bov sogn 389 (de to sidste med henvisning til kommende udførligere anmeldelser), P. S. Vig: Hyrdedreng på heden 389, Nordschleswig 389, Turistårbogen 1969 390, H. P. Johannsen: Parkplätze der Literatur 390, Willy-August Linnemann: Fabrikanten, Planlæggeren 391, I. J. I. Bergholt: Pligtens vej 391, Sparekassen for Nr. Nebel og omegn 392.

STEDFORTEGNELSE

Agerskov 90
Als 215, 271 374

Branderup 108

Danevirke 118, 245, 275, 314
Dybbøl 2

Egen 375
Enge 190

Falshoved 67f
Flensborg fjord 65, 134, 339
Færøerne 251

Haddeby 209
Haderslev 289, 363
Hedeby 178
Høgsbrogård 51

Isted by 88

Kegnæs 67, 282
Kovirke 369

Læk 184

Nordborg slot 381
Nyholm, Tønder 100
Oksbøl 375

Oksevejen 184
Olmersdige 233
Oxenvad 335

Petersborg 187

Ragebøl 257
Røhsminde 357

Skodborg 330
Skrydstrup mark 253
Slesvig 135, 178, 353
Stursbøl 335
Sundeved 215, 271
Sønderborg 1, 134, 138f, 161, 272,
282

Toghale 121
Tønder 100

Ulkebøl 375

Varnæs 141
Westensee 321

Ødis 72

Åbenrå 302, 307
Årslev, Rise herred 93

Den historiske baggrund taget i betragtning må det skønnes, at Kovirke er bygget indenfor perioden fra ca. 900 til ca. 1050. I den første del af dette tidsrum sad der svenske konger i Hedeby. Formodentlig har de lagt den første halvkredsvold om byen, og de har antagelig haft grund til at samle deres kræfter bag denne i stedet for at sprede dem bag en langvold.

934 undertvinges kong Gnupa i Hedeby af den tyske konge, og nogle mener, at der mere eller mindre var tysk overherredømme i grænseegnen, lige til Svend Tveskæg i 983 erobrede Hedeby. I så fald kan Kovirke ikke være bygget i denne periode. Men det tyske herredømme har sandsynligvis kun eksisteret i to kortere perioder, fra 934 til omkring 940, og fra 974 til 983. I mellemtiden må Harald Blaatand have vundet sig alt Danmark. Her har vi den ene sandsynlige mulighed for bygningen af Kovirke. Efter befrielsen af Hedeby i 983 har vi den anden. Måske har vi en tredje mulighed under Knud den Store, der 1025 opnåede, at den tyske konge Konrad II frafaldt kravet om tysk højhed over det danske grænseområde; kong Knud kan måske have været interesseret i et mere fremskudt, symbolsk grænseværn, der også kunne lette kontrollen med den sydgående handel.

Alt taget med i vægtskålen er der dog mest, der taler for Svend Tveskæg. Han har belejret Hedeby og taget byen med storm, han har følt dens styrke, og kunne han omdanne den til en militærlejr, ville han sikkert gerne have bygget vold 5. Men han har næppe været interesseret i at give en handelsby med mange fremmede en stærkere fæstning. Kampestenmuren, der ligger nord for det Hedeby, han 983 fravristede kejseren, kan heller ikke have appelleret til hans instinkter. Har Svend Tveskæg givet sig af med at forbedre voldforsvaret, må det have været naturligere for ham at bygge volden syd for det omstridte Hedeby.

Men hvorledes da forklare svagheden i dette værn, hvis Svend Tveskæg har opført det? Man kan måske tænke sig, at han under belejringen af Hedeby har ønsket at bygge et værn mod mulig undsætning til Hedeby af kejseretropper sydfra, og hvorfor nøjes med en vejspærring, når han så stærkt har haft for øje, at det danske riges grænseforsvar burde ligge syd for Hedeby, ikke nord for. Aktuelt kunne han klare sig med noget ret beskedent, men her var der mulighed for at afstikke en ny linie, skabe et nyt grundlag at bygge videre på. Sådan kan Svend Tveskæg have tænkt.

Bjørn Svensson.

Oksbøl kirke.

Kirkegang på Als i 1864

I forårsmånederne 1864 blev de alsiske kirker svigtet af den hjemmehørende befolkning – til gengæld fylkedes soldaterne i de små landsbykirker, og arkivar H. Kargaard Thomsen, Åbenrå, har samlet oplysninger om denne usædvanlige kirkegang, som blev foretrukket af mange frem for andet »arbejde«.

Som alt andet prægedes også det kirkelige liv på Als i vinter- og forårsmånederne 1864 af de danske troppers tilstedeværelse på øen. Mens det nødvendige mandskab fra begyndelsen af februar lå i beredskab i Sundevad og havde travlt med at udbygge Dybbølstillingen, hvilede resten af forsvarshæren ud bag linjerne. Det store rykind af soldater i de alsiske landsogne vendte op og ned på øens sædvanlige livsrytme. Befolkningen fik nu pludselig krigen over sig med dens indkvarteringer og tvangsudskrivninger, og i alt fald i begyndelsen medførte forholdene store afbræk

i beboernes normale samkvem. Den enkelte husholdning blev som en verden for sig, der måtte se at klare sig igennem forholdene som den bedst kunne. Om søndagen manglede nu de kendte ansigter ved gudstjenesterne rundt om. Flere præster noterer i løbet af februar 1864, at tidens uro holdt menigheden borte fra kirken, og at det navnlig var kvinderne, som lod gudstjeneste være gudstjeneste og blev hjemme. Det blev imidlertid ikke de tomme kirkers problem, præsterne på Als kom til at stå overfor. I stedet for civilbefolkningen begyndte soldaterne at møde frem – frivilligt, således mente biskoppen over Als og Ærø stift Jørgen Hansen at have bemærket, at »selve kirkeligsindede kommandører var betænkelige«, ved, at mange af soldaterne foretrak at gå i kirke om søndagen frem for at blive i deres kvarterer¹. Underkorporal H. P. Henriksen mere end antyder, at der fra højere militær side var alt andet end begejstring for det kirkelige »– af salmebøger har vi ingen fået udleveret«, skriver han fra Dyndved 9. marts, »heller aldrig kan vi få lejlighed til at gå i kirke, da vi jævnlig, når det er kirketid, må stille til et eller andet«. Han gav dog ikke op for overmagten, men »stak i kirke alligevel uden tilladelse« den foregående søndag og er fuld af lovord over biskop Hansens prædiken i Egen kirke, en herlig mand som han kalder ham². Chikane over for mandskabet i dette spørgsmål er dog næppe forekommet i større udstrækning – breve fra tiden og senere skildringer peger i anden retning. At de abnorme forhold i øvrigt kunne begrænse eller helt afskære soldaterne fra kirkebesøg er jo en selvfølge, som når pastor Smit i Oksbøl 10. marts rapporterer, at »kun enkelte soldater har søgt prædiken« i Oksbøl på grund af de hastige afløsninger af den del af mandskabet, som var på hvil i sognet fra skansearbejdet, hvortil også kom den lange vej for strandvagterne til Oksbøl kirke, eller når for eksempel Ulkebøl kirke i løbet af februar midlertidig toges i anvendelse som »ambulance«, altså forbindingsstation for de sårede³.

Hærens spredning over hele Als gjorde det hurtigt umuligt for feltpræsterne at overkomme deres arbejde uden hjælp fra sognepræsterne på stedet. I Nordborg måtte desuden præsterne i Nørre Herred træde til for at afværge det sammenbrud, som truede den kirkelige betjening af flækken efter af pastor Høyer Møller som konstitueret feltprovst var rejst bort i løbet af februar uden at have en stedfortræder klar her. En plan om at få den fra Brodersby i Angel fordrevne pastor Rottbøll som midlertidig afløser for

1. LA. Åbenrå. Als og Ærø bispearkiv: Konceptbog 1864, skrivelse til feltprovst Høyer Møller 22. februar.
2. Feltliv. Nogle erindringer og breve fra krigen i 1864 nedskrevet af underkorporal H. P. Henriksen (1963).
3. LA. Als og Ærø bispearkiv: Almindelige kirkesager vedrørende Als Nørre herred (Oksbøl) og journal over kirkedirektionens korrespondance 1864 (Ulkebøl).

Høyer Møller i Nordborg gik nemlig ikke i orden, men sidst i marts lykkedes det omsider at få den ligeledes landflygtige pastor Berggren fra Avenstoft konstitueret i embedet, således at man foruden at kunne yde den nordborgske befolkning »den egentlige religiøse bistand« nu også kunne være »de syge til hjælp og råd i familieanliggender, ved testamenter, ved korresponderen og så videre«, alt sammen påtrængende opgaver for præsten i det daglige og ikke mindst nu »under de her på øen let begribelige, men ej ligefrem forudseelige forhold« som biskop Hansen udtrykte det over for kultusministeriet⁴.

I sine erindringer har Høyer Møller givet en levende skildring af sin travle virksomhed som hærens feltprovst 1864. Han havde under det utrættelige arbejde med at organisere den kirkelige betjening af soldater og officerer andet at tænke på end de etikettespørgsmål, biskop Hansen spekulerede på i Guderup: om ikke det ville være passende at få den nye feltprovst indplaceret i rangforordningens femte klasse, ottende afdeling, om det så også skulle koste denne 18 rdl. i årlig rangskat at få rang med de egentlige provster. Situationen ved Dybbøl taget i betragtning fandt Høyer Møller det både til at le og græde over, at hans biskop gav sig af med at brevveksle med ham om den slags problemer netop nu, men Jørgen Hansen havde sine grunde. Han ville sikre Høyer Møller mod mulige tilsidesættelser i hans virksomhed (underforstået: fra militær side) ved over for kultusministeriet at anbefale, at han fik tillagt den omtalte rang. Det måtte jo sikres, at feltprovsten rundt omkring kunne optræde med tilstrækkelig autoritet, og at han i militære kredse blev regnet for at stå højere end for eksempel en kaptajn. Selv om intet fornuftigt menneske ville finde på at betragte en præst som stående under en reserveløjtnant, og selv om rangvæsenet med hvad dertil hørte efter Jørgen Hansens mening var »aldeles utidssvarende, ja i flere henseender fordærveligt«, så kunne man dog ikke ganske ignorere det og navnlig ikke i forbindelse med militæret, hvor »alle, der gør tjeneste ved armeen udenfor den menige kombattantklasse, selv dyrlæger, de ved intendanturen ansatte funktionærer, feltslagtere og så videre har en rang, der udpræger sig ved distinktioner på skulderen, og som har indflydelse, hvor det gælder at bestemme kvarterer, ligesom det også kan have indflydelse i kommissioner og så videre«. Høyer Møller stillede sig imidlertid afvisende med den fornemme begrundelse, at han ikke ville synes at være mere, end han virkelig var – samt fordi hans mangel på

4. LA. Als og Ærø bispearkiv: Konceptbog 1864 14. marts og 23. marts. – Berggrens virksomhed i Nordborg blev ikke langvarig. Han var i unåde hos preusserne efter at have forladt Avenstoft og fjernedes fra Nordborg i juli 1864 efter besættelsen af Als (LA. Als Nørre herreds provstearkiv: Konceptbog 1864 og sager vedrørende Nordborg sogn).

Biskop Jørgen Hansen i Egen kirke. (Foto Sønderborg slot).

rang i praksis havde vist sig at være uden betydning i hans arbejde⁵.

Det var for begge navnlig magtpåliggende, at de soldater, som ønskede det, fik mulighed for at komme til herrens bord. Det bevirkede, at præsterne på Als erklærede sig indforstået med at arrangere en særlig altergang for soldaterne om søndagen, og desuden tilbød nogle af dem at stille deres kirke til rådighed herfor også på søgnedage. Præsternes beredvillighed var imidlertid ikke nok, således som det fremgår af Høyer Møllers skildring af tilstandene i Sønderborg (der i hovedsagen svarer til forholdene ude i landsognene): »Det var en vanskelig sag i sidste krig, da vi lå i Sønderborg, at få det bragt til alles kundskab: at der hver dag klokken 11 blev holdt gudstjeneste og altergang i det lille hospitalskapel; det blev tilskrevet overkommandoen, indrykket i dagsbefalingen, tilskrevet afdelingerne, hver dag sagt fra prædikestolen, og dog blev der bestandig truffet en mængde soldater, der ikke havde den fjerneste anelse derom. Jeg greb tilsidst til den udvej at lade plakater, trykt med store bogstaver, opslå på alle gadehjørner; dette syntes at hjælpe; hvortil det naturligvis også bidrog, at opholdet var af længere varighed, men just som det var begyndt at komme i gang, måtte det hele opgives, og der måtte lægges andre planer for helt andre steder. Denne vanskelighed, at få tid og sted for gudstjenesten bekendtgjort tilstrækkeligt, ligger dog – uagtet den naturligvis fremhjelpes eller hindres ved deres interesse eller ligeegyldighed for sagen – ikke i de overordnede forsømmelighed, men deri, at styrken er splittet på mange forskellige og fra hinanden langt fjernede steder«. Hertil kom så det rent fysiske pres for præsten at skulle klare et eventuelt massefremmøde af altergæster. Tidligere havde Høyer Møller i Sydslesvig en gang haft 550 soldater til alters på en gang, hvilket havde varet over 4 timer – »til et så anstrengende arbejde hører en mand i sin hele ungdomskraft, hvis han ikke skal synke sammen«. Der er, siger han, ingen gejstlig handling så anstrengende som den at holde altergang i en hær under krigsforhold⁶.

Denne side af krigen 1864 har sat sig spor i nogle alsiske præstearkiver, nemlig i kommunionbøgerne (det vil sige fortegnelser over altergæster) fra Hørup, Svenstrup og Egen sogne. For de to sidstes vedkommende får man bortset fra datoerne for altergangene alene opgivet tallet på de fremmødte soldater fra de respektive militære enheder – i Egen, biskop Hansens sogn, nåede man således op på et antal af 324 kommunikanter fra 5. regiment den 12. juni – mens opgivelserne for Hørup indimellem er mere udførlige. Ved den første indførsel i registret for Hørup 13. marts

5. LA. Als og Ærø bispearkiv: Konceptbog 1864, skrivelser til kultusministeriet 26. februar og 19. april og til Høyer Møller 1. april. – Høyer Møller: Livs- og krigserindringer fra 1850–1864 af en gammel feltpræst (1894).

6. Høyer Møller: Præsten i krigen. Breve til en ven fra en gammel feltpræst (1879).

1864 anføres 153 soldater fra 10. regiment kompagnivis med angivelse af den enkeltes efternavn og nummer. Ved den næste militære altergang i Hørup langfredag 25. marts deltog 191 mand fra 15. infanteriregiment. For nogle af de 8 kompagnier svarer fortegnelsen til opstillingen 13. marts, men for andre kompagnier anføres foruden vedkommende soldats nummer og efternavn tillige hans fornavn. Indførslerne er baseret på lister, der blev udarbejdet fra militært hold til brug ved lejligheden, og som forhåndsarbejder er de måske derfor ikke 100 pct. pålidelige. Det har taget tid at udarbejde disse lister, og i påkommende tilfælde måtte man dispensere, som når kommunionbogen under 28. marts melder: »Der var til 2.den påskedag ansat altergang for ca. 160 underofficerer, korporaler og menige af 3. regiment, men på grund af hurtig udrykning af kantonnementet mødte kun imellem 80 og 90, over hvilke der ikke blev mig meddelt nogen fortegnelse«. Heller ikke 3. april forelå der navnefortegnelse, da »hr. sekondløjtnant Bloch mødte af ingeniørkorpsets landgangsbrovæsen til alters« med 45 mand. Henholdsvis 3. og 9. april kommer 15. infanteriregiment og 10. regiment igen, medbringende navnelister som ved deres tidligere besøg. Hermed ophører udførligheden. Ved altergangene 12. april (4. regiment), 16. og 17. april opgives kun antallet (150, 150, 70). Den følgende og sidste indførsel af denne art er fra 31. maj, ved hvilken lejlighed »kommunikerede af 9. feltbatteri af officerer, underofficerer og menige omtrent 230. En navnefortegnelse blev mig ikke meddelt«. Herefter præger det civile igen billedet.

I mange breve og erindringer fra månederne bag Dybbøl står militærgudstjenesterne og herunder altergangene i Als kirker som de lyse minder fra krigstiden, det åndelige holdepunkt over for vold og udslettelse⁷. Men i øvrigt er det en betænkelig sag at ville generalisere om »den religiøse følelse« eller lignende i hæren, som når for eksempel soldat, senere højskolemand Chr. Nielsen i et brev til hustruen fra Mjang påskedag udtaler den dom over de kæmpende tropper, at »ugudelighed er her nok af og derfor også fejghed eller overmod – men lidt af gudsfrygt og renhed, og derfor også lidt af rolig udholdende kraft«⁸. Det er sådan set en parallel hertil når krigskorrespondenten Auberon Herbert 1864 fra Sønderborg oplyser den engelske læseverden om blandt andet, at den danske hær i forbløffende grad var mådeholden med spiritus, og at det praktisk talt aldrig forekom, at nogen var beruset. Her overfor kan man så anføre løjtnant Lautrupps formening om, at hver og en i hæren ved Dybbøl var omkommet af dileirium, hvis vedkommende hjemme i fredstid havde konsumeret, hvad der

7. For eksempel P. B. Grove: Fra Dannevirke til Dybbøl (1864), Chr. Bredsdorff: På feltfod (1911), Karl Larsen: Et folk i krig (1914) og Vilh. la Cour: Med far i felten (1964).

8. Chr. Nielsen: En dansk højskolemand. Breve og foredrag (1900).

svarede til den pågældendes forbrug under krigens kulde og strabadser⁹.

Det kan ikke undre, at det religiøse moment er holdt stærkt i baggrunden eller helt mangler i nogle af de bearbejdede krigsskildringer. I for eksempel Chr. Hoffmanns »Erindringer fra krigen 1864« reduceres krigsbegivenhederne nærmest til en gang røvere og soldater med forfatteren som den kække helt, der meget jordnær og særdeles håndfast ordner paragrafferne. I løjtnant Laurtups »Frits og hans løjtnant« (Frits er forfatterens oppasser) forekommer et sted den glade bekendelse: »Jeg tror ikke, der er nogen periode i mit liv, hvor jeg har været så fuldstændig fri for sorger som under krigen i 64«, og besværlige anfægtelser har næppe heller plaget visse danske militærfolk, som efter sigende fandt synet af Sønderborgs bombardement »morsomt, lysteligt og herligt«¹⁰.

Den folkelige overtro er også repræsenteret. Laurtup genkalder i erindrungen den lille feltsalmebog, kultusministeriet havde ladet fordele i et vistnok utilstrækkeligt antal eksemplarer blandt soldaterne. Når granaterne regnede særlig slemt i skanserne kunne den »komme frem mellem hænderne på en eller anden from sjæl blandt mandskabet for at mane faren bort fra ham selv til en eller anden ugudelig kammerat, der ikke fortjente bedre«. Sarkasmen her udelukker ikke, at flere virkelig har betragtet salmebogen som en art amulet i lighed med de himmelbreve, der skulle yde ejermændene beskyttelse mod de fjendtlige kugler ved Danevirke og senere Dybbøl, og hvorom det hos en anden forfatter hedder, at de på tysk affattede gik for at være de mest virkningsfulde »sagtens fordi de var mindst forståelige for den jævne mand«¹¹.

I øvrigt er det nok rigtigt, når Laurtup om den hektiske tid op mod stormen 18. april siger, at soldaterne stillet over for den knusende fjendtlige overmagt ikke egentlig spekulerede over »det store spørgsmål om liv og død«, det vil sige, de har sikkert ikke gerne talt højt om det. Som én skriver, man skulle være helt overbevist om at blive VEL FORSTÅET i det selskab, man var sat i, for at være villig til at kramme ud med noget¹². Så meget stærkere kommer alt dette til orde i brevene hjem til slægt og venner. Sekondløjtnant Borberg karakteriserer den menige soldat fra 1864 som »det udannede gemyt, der ej har en oplyst og udviklet sjæls modstandsevne at sætte mod fantasiens gøglebilleder«¹³. Om de bevarede og udgivne breve kan bekræfte denne bedømmelse, får det blive den enkelte læsers sag at tage stilling til.

H. Kargaard Thomsen.

9. A. Herbert: *The Danes in Camp. Letters from Sønderborg (1864)*. Charles Laurtup: *Frits og hans løjtnant. Erindringer fra krigen 1864 (1896)*.
10. Chr. Nielsen: *En dansk højskolemand*.
11. D. Johansen: *Fra krigen 1864. Oplevelser og iagttagelser (1882)*.
12. Chr. Christensen: *Krigsminder fra Danevirke og Dybbøl (1963)*.
13. *I krig og kantonement 1864 (1938)*.

Personalet på Nordborg slot ca. 1660

Cand. jur. F. S. Grove-Stephensen, Sønderborg, har prøvet at opgøre Nordborg slots folkehold for omtrent tohundrede år siden på grundlag af de tyskskrevne papirer i det hertugelige bo og de danske kirkebøger. Uoverensstemmelser i navnenes stavemåde skyldes de to kilder, hvis navneformer ikke er helt identiske.

I 1667 blev den nordborgske hertugs bo taget under konkursbehandling. I modsætning til sin sønderborgske fætter havde nordborgeren en lang række af slottets personale som kreditorer, og det kan næsten se ud, som om den nådige fyrste og hans forgængere ligefrem har nasset på deres personale.

Imellem boets papirer findes en liste over de krav, som de enkelte har rejst over for boet, og sammenligner man den med de beløb, der tilkendes hver ved opgørelsen over boet, vil man ikke alene kunne danne sig et billede af personalets størrelse, men også et billede af, hvad den enkelte har fået i løn for sin tjeneste, idet man for enkeltes vedkommende får opgivet, for hvor lang en periode han har haft et tilgodehavende, og fordi man kun anerkendte et privilegium, en fortrinsstilling i bomassen, for en kortere årrække, som dog ikke nærmere beskrives i opgørelsen.

Ved sammenligning med de ældste kirkebøger for Nordborg er der søgt oplysninger om de enkelte, men da kirkebogen ikke er fuldstændig for den ældste periode, hvor den kun er præstens regnskabsbog, har ikke alle kunnet findes, ligesom der må forudsættes en betydelig fraflytning som følge af slottets brand og fallitten.

Navn:	Anm. fordring	Anerkendt
1. Hofpræst Christoph Wilhelm Megander		360 Rd.
2. Kantor og skolemester Bartholomæus Horn		94 Rd. 44 M.
3. Medicus Caspario Malsio		116 Rd.
4. Herredsfoged Peter Stoedt for ni års betjening af Ballegårds birk		90 Rd.
5. Saddelknægt Hans Jacobsen		60 Rd.

6. Den nuværende husfoged Jens Jørgensen for to års løn		72 Rd.
7. Christen Husfoged	410 Rd.	40 Rd.
8. Frederik Køkkenskriver	232 Rd.	150 Rd.
har desuden fået et kåd i Købing for resterende løn.		
9. Jens, kammertjener	33 Rd. 16 M.	33 Rd. 16 M.
har desuden fået et stykke jord i Nørrelykke, såvel som et gammelt hus og et grundstykke på hvilket sekretær Neander fik sat hus.		
10. Casper Lüdichsen		100 Rd.
11. Christen Skytte		69 Rd.
12. Carsten Gartner for 8 år	160 Rd.	60 Rd.
13. Peter Kok	37 Rd.	24 Rd.
14. Hans Kok		
har for sin resterende løn modtaget et grundstykke på Løjtertoft.		
15. Bertel Sadelknægt	88 Rd.	56 Rd.
16. Offer Bager	59 Rd.	40 Rd.
17. Hans Smed	20 Rd.	12 Rd.
18. Claus Løjtnant, hofsmed	50 Rd.	46 Rd.
19. Jes Portner	49 Rd. 12 M.	40 Rd.
20. Bødkeren	26 Rd. 32 M.	20 Rd.
21. Jørgen Brygger	60 Rd.	56 Rd.
22. Jørgen Kusk	10 Rd.	10 Rd.
23. Everents (Lorents) Kusk	34 Rd.	20 Rd.
24. Christopher Kusk	30 Rd.	30 Rd.
25. Jørgen Stevning, staldkarl for 8 år ...	96 Rd.	50 Rd.
26. 2 stalddrenge (udloddes hver 8 Rd.) ...	24 Rd.	16 Rd.
27. Jacob Fisker	37 Rd. 16 M.	24 Rd.
28. Jes Fisker	26 Rd. 32 M.	16 Rd.
29. Jens Fisker	30 Rd.	16 Rd.
30. Hans Saltvandsfisker	3 Rd.	2 Rd.
31. Christen Fyrbøder	10 Rd.	6 Rd.
32. Christen Bryggerkarl	10 Rd.	6 Rd.
33. Hans Simsen, Bygmester	60 Rd.	33 Rd. 16 M.
34. Cathrine, Linnedsfruens pige		3 Rd.
35. Blege konen	—	—
36. Heinrich Jørgensen, bygmester	60 Rd.	60 Rd.
har desuden for resterende løn fået et kåd ved Nordborg.		

37. Oldfrue Margit	3 Rd. 16 M.	–
38. Ladegårdsfolk på Nordborg	74 Rd. 28 M.	80 Rd.
39. Ladegårdsfolk på Melsgård	68 Rd.	68 Rd.
40. Fogeden og hans frue på Hjortspring... } 42. Det andet tyende på Hjortspring	82 Rd.	{ 30 Rd. 40 Rd.
43. Fogeden og hans karl på Ballegård ...	11 Rd.	11 Rd.
43. Asmus Kok og karl på Ballegård		60 Rd.
44. Rene Renati		50 Rd.
45. Sekretær Peter Brandt, henvises til at søge sin fordring hos enkehertugin- inden på Østerholm.		
46. Bunde Lakaj, havde fået et kåd i Holm for sin resterende løn.		
47. Marcus Foged havde fået et kåd i Pøl for sin resterende løn.		

ad. 1. Christoph Wilhelm Megander var formentlig født i Lüneborg. Han blev den 19. juni 1655 viet i Nordborg, men konens navn nævnes ikke. Efter slottets brand har han selv bygget hus i Nordborg, for i ugen efter den 2. søndag i fasten holdt han »Vindusøl«, hvor sognepræsten gav 1 Rd. for sit skilt. Hans svigermoder begravedes i Nordborg 21. februar 1671.

ad. 2. Uden at brudens navn nævnes, viedes kantor og skolemester Bartholomæus Horn den 22. søndag efter trinitatis 1661 i Nordborg kirke.

ad. 3. Den 1ste juni 1659 holdtes Casper Malsius' bryllup i Nordborg præstegård. Bruden, der var navnløs, var en fin enke fra Flensborg. Hofpræsten foretog vielsen, og til kosten var der i laden fuldt af gæster »fra den ene ende til den anden, på begge sider«.

Branden på Nordborg slot 1665 udbrød i hans gemakker.

ad. 4. Herredsfoged Peter Stoet var født 1631/32 og blev 20. juni 1660 viet til Eleonora, datter af den afdøde hofpræst i Nordborg Dominicus Lorenzen og Agate Hümkens. Hun døde 23. marts 1659 65 år gammel. Han blev begravet 8. februar 1714 82 år gl. Hans moder blev begravet i 1684, 90 år gammel.

ad. 5. Hans Jacobsen døde 14. maj 1669.

ad. 6. Jens Jørgensen blev viet 12. oktober 1659 og døde 27. april 1682 49 år gl.

ad. 7. Christen Husfoged blev trolovet 28. februar 1630 med Syndet Terkelsdatter fra Holm, der døde 20. juni 1641, men han må være gift igen, fordi pastor Brandt i Nordborg i 1658 var fadder hos ham i Guderup. Han var tilknyttet Østerholm, hvor enkehertuginde havde sit enkesæde.

ad. 8. Frederik Køkkenskriver blev 1. september 1657 viet til Eleonora Sophie Töre. Den 7. januar 1561 blev hans moder berettet.

ad. 10. Casper Lydiksen blev døbt den 12. juli 1629 og der blev 14. november 1660 lyst for ham, der da kaldtes beridder og Kirsten Jørgensdatter. Han var søn af Peter Lydiksen, der blev begravet 14. marts 1658.

ad. 11. Christen Skytte eller rettere vildtskytte blev i 1631 offentligt absolveret, fordi han havde lokket en kvinde på Melsgård. Den 11. marts 1638 blev der lyst for ham og Maren N. Han døde 1671 og blev begravet 22. juni. I 1654 blev der læst i kirken over et af hans børn, der var døbt i nødstilfælde.

ad. 12. Carsten Gårdner døde 1. maj 1682, 68 år gl.

ad. 13. Mundkok Peter Christensen var født 1619/20 og døde 31. maj 1667. Den 21. november 1660 viedes han til fyrstelige kammerfrue Helicke Schönfeld. Han byggede efter branden hus i Nordborg, hvorpå han holdt Vindusøl i ugen efter 2. søndag i advent 1664.

ad. 14. Hans Kok omtales i anledning af, at hans børn dør 1668 og 1676. Hans hustru er måske Else Kokken, der døde 1678.

ad. 15. Den 27. august 1656 blev f. N. Hans Bugislavs saddelknægt Bertil Hansen viet til Karen Christensdatter, oldfrue på slottet.

ad. 16. Offer Bager blev den 27. maj 1638 viet til Anne Eriksdatter, der døde 6. marts 1670, den 24. april 1670 viedes han til Lene Bruens. Samme Lene har sikkert været en vidtløftig dame, for den 19. november 1676 måtte hun anden gang absolveres for løgnagtig bekendelse.

ad. 17. Måske den Hans Smed, der blev trolovet 5. februar 1626.

ad. 18. Claus Thomsen blev 3. januar 1659 viet til Leonora Peders, og 25. november 1688 til Anna, der døde 9. april 1704, 62 år gl. Forbindelsen løjtnant og hofsmed synes mærkelig.

ad. 19. Jes Portner blev 14. juni 1657 viet til Maren Lassdatter fra Egen, der døde 6. august 1684. Hendes moder afgik ved døden 7. februar 1658, 80 år gl.

ad. 21. Jørgen Brygger blev 3. august 1664 udi våningen viet til Marthe Hansdatter.

ad. 22. Jørgen Kusk viedes 27. januar 1684 til Eleonora Gennebo. Han døde 24. januar 1706.

ad. 24. Christopher Kusk viedes 21. april 1678 til Kirsten Gårdners.

ad. 28. Den 3. februar 1678 begravedes Jes Fisker.

ad. 29. Den 15. oktober 1665 viedes fisker Jens Christensen og Karen Jørgensdatter.

ad. 30. Hans Persen blev trolovet med Lars Peders datter Anne i 1624. Han døde 16. oktober 1664.

ad. 33. Hans Simsen fra Holm blev 16. februar 1623 viet til Valborg, Jørgen Krølles datter og 7. juli 1661 til Maren Persdatter. Han døde 19. februar 1685 82 år gl.

ad. 36. Heinrich Jørgensen blev 24. oktober 1627 viet til Lene Matsdatter udi Købing.

F. S. Grove-Stephensen.

BOGANMELDELSER

Nørre og Sønder Gøs Herred.

1. bind i serien »Sydslesvigske egne og byer«. Forlaget Skandia, Flensborg, 252 sider, 18 DM.

I begyndelsen af 1969 har studieafdelingen ved »Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig« i Flensborg udsendt det første bind, omhandlende Nørre og Sønder Gøs herred, af en planlagt bogrække, som skal give en beskrivelse af sydslesvigske egne og byer. Redaktionen er betroet den flittige Poul Kürstein. Det er studieafdelingens hensigt at skildre de i flere henseender forskelligartede sydslesvigske landskabers historiske, sproglige, kulturelle og kirkelige udvikling i løbet af denne serie for derigennem at fremme forståelsen for hele landsdelens historie.

Den opgave, man dermed har sat sig, kan på sin vis betragtes som en fortsættelse af den grundige beskrivelse, som J. P. Trap gav med sin »Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig«, der blev fuldendt, »da begivenhedernes ustandselige gang . . . truede med en deling af det land, der her er genstand for beskrivelsen«, som Trap anfører i et efterskrift, dateret 30. juni 1864. Denne fyldige beskrivelse er indtil nu ikke blevet afløst af et tilsvarende værk, et savn, som studieafdelingen vil søge at råde bod på. Mens Nordslsvig siden er blevet nøje behandlet i senere udgaver af Traps Danmarksbeskrivelse, har det samme ikke været tilfældet for Sydslesvigs vedkommende. Her har man indtil nu måttet søge efter de slet ikke så få enkeltbidrag, som spredt i tid er at finde i årbøger og tidsskrifter. Ideen bag dette arbejde er da den at udvælge og samle og derigennem skabe en helhed i mangfoldigheden for på den måde at lette og fremme

den fortsatte beskæftigen sig med landsdelens danske fortid og vel også derigennem til inspiration for den danske nutid.

Emnet for dette bind er Nørre og Sønder Gøs herred, et område, der bortset fra marsken og øerne stort set er identisk med det nuværende Husum amt. Dette område var det danske folkesprogs yderste enemærker mod sydvest, og derfor indtager da også de sproglige forhold en væsentlig plads i fremstillingen ved de mange bidrag fra professor Anders Bjerrums studier. Hans arbejde »Vort sprogs gamle sydgrænse« modstilles P. Lauridsens undersøgelser fra slutningen af sidste århundrede og korrigerer på en række punkter disse, idet Bjerrum foruden person- og stednavne trækker marknavne fra gamle jordebøger, skøder, skyld- og pantebreve ind i sine undersøgelser. I »Sprogskiftet i Mildsted og Svavsted sogne«, de yderste i Gøs-herrederne, viser Bjerrum, at bønderne i de ældste landsbyer har haft dansk omgangssprog i den ældste middelalder, og at dette omgangssprog er skiftet fra dansk til nedertysk allerede i 14. århundrede eller tidligere.

Bjerrum anfægter i det hele P. Lauridsens opfattelse, at det sydslesvigske sprogskifte før 1800 skyldes indvandring af tyskere, mens sprogskiftet efter 1800 skyldes en forfejlet dansk kirke- og sprogpolitik. Snarere søger Bjerrum efter en årsagsforklaring, der kan anvendes på hele Sydslesvig og er tilbøjelig til at finde en væsentlig grund i den høje sociale prestige, der allerede i middelalderen knyttede sig til det nedertyske sprog.

P. Lauridsen redegør i en grundlæggende afhandling for bøndernes byggeskik, idet han belyser forskellen mellem den danske og den fra syd stammende

saksergård og kortlægger grænsen mellem dansk og saksisk byggemåde omk. 1700.

I Gøs herrederne opstod også brydningen mellem dansk og frisisk. P. Lauridsen undersøger dette forhold i afhandlingen »Om nordfrisernes indvandring i Sønderjylland« og fastslår, at den danske befolkning oprindeligt har koloniseret hele Sønderjyllands gestland og endnu i den tidlige middelalder har boet fra Østersø til Vesterhav. Først i den sidste halvdel af det 11. århundrede er friserne indvandret i Slesvig i så stort antal, at de har kunnet øve nogen indflydelse på landets almindelige forhold og hidføre et sprogskifte blandt bønderne i de vestligste sogne. Dette må antages at være fuldbyrdet endnu inden reformationen.

En række bidrag – for det sidste århundredes vedkommende også i form af øjenvidneskildringer – viser, at det danske folkemål holdt sig langt op i tiden i Olderup, Ostenfeld, Hjoldelund og Fjolde. På trods af tysk kirkesprog siden reformationen og siden tysk i skolen holdt det danske omgangssprog sig med forbavsende sejhed. Bekendt er »Gamle Tinne«, den sidste dansktalende kvinde fra Fjolde sogn, der døde så sent som 1937. Hendes billede pryder da også bogens første side.

Sprogreskripterne 1851–64, den danske regerings forsøg på at styrke det danske sprogs stilling, får en indgående behandling. Lourens Petersen, selv født i Fjolde, bemærker i »Ungdomsminder fra vort modersmåls sydligste grænseegne«, at det »desværre mangesteds var for silde«. Dertil kom, at regeringens drastiske foranstaltninger vakte befolkningens modvilje, fordi man ikke indrømmede selvbestemmelsesretten noget spillerum og så hårdhændet søgte at bryde, hvad der nu engang var gammel sædvane.

Sognepræsten i Fjolde fra 1852–1864 Carl Mules breve til departementschef A. Regenburg formidler et

godt indtryk af embedsmændenes bestræbelser for at gennemføre reskripterne i en fornuftig ånd og omvendt befolkningens holdning til det danske kirke- og skolesprog. Ved siden af det daglige danske omgangssprog taltes det slesvigske plattysk især blandt de yngre og i samfærdslen med sydlige naboer og med købstæderne. Lourens Petersen anfører, at kun få havde mod til at træde frem som bekendere ved deres omgang med friserne og med det tyske borgerskab i Bredsted, da det i den bevægede tid let kunne bringe dem i fare.

Til disse ældre bidrag fra dansk side er føjet et nyt af den tyske forsker dr. Johannes Jensen fra 1955 omhandlende »Pastor Hans Hansen i Fjolde og de politiske hændelser i årene 1848–51«.

Den tysktalende og tyskdannede pastor Hansen, hvis holdning og hele tankegang var forankret i den gammeltdags helstatiske, loyale, kongelige patriotisme, hvad der i øvrigt dengang var såre almindeligt i vide kredse af den slesvigske befolkning, blev bragt ud af balance, da den ny tid, bestemt af de nationale og liberale ideer, fejede hen over landet. Han blev suspenderet og senere idømt fæstningsarrest. Dr. Jensen konkluderer, »at pastor Hansens historie får almen gyldighed, idet hans konservativ-kongetro tankegang dengang var vidt udbredt i Mellemlesvig, særlig i Fjolde, og hans måde at tænke og handle på kan stå som udtryk for en stor del af hans landsmænds holdning. Deres vedholden ved det overleverede, hvortil også kongetroskaben hørte, og deres liv, som endnu levedes ligesom under tidens politiske strømninger, hindrede dem i at tage aktivt del i den slesvig-holstenske rejsning. Først det danske angreb på det ligeledes overleverede tyske kirke- og skolesprog vakte modstand og førte til, at også disse kredse af folket blev politisk vågne... Deres svar på rege-

ringens forsøg på at indføre det rigsdanske sprog ved tvang var som hos pastor Hansen, at de blev tysksindede.»

Sognepræsten i Olderup 1861–1864, Lars Simon Hansen, førte dagbog i den nærmeste tid efter Dannevirkes rømning 5. februar. Gennem disse dagbogsblade belyses stemninger og tilstande i et udefra opfanteret sogn, thi uden dette pres ville, efter præstens mening, menigheden have forholdt sig rolig. Med en kort beretning om folkeafstemningen i 1920, som de nordligste dele af Nørre Gøs herred deltog i, afslutter Poul Kürstein fremstillingens første del.

Anden del omfatter sprogrøver, remser og rim og folkeminder især fra Fjolde.

Nyt, og skrevet i anledning af denne bog er, for at tage det første til sidst, oversigten over herredernes historie, der binder de spredte artikler, ældre, nyere og nye sammen til en helhed, der lader landskabets danske for-

tid træde frem i sammenhæng. Gode kort og billeder liver op og et fyldigt noteapparat samt navne- og stedregistre gør den til en god håndbog. Redaktøren har ydet et fortjenstfuldt samlearbejde.

Imidlertid, efter læsningen vil nok en del sidde i en »Der var engang«-stemning og synes, at bogens titel har lovet mere, end man fik. Er der slet ikke sket noget efter 1920, som er værd at fastholde? En Trap i den forstand er udgivelsen ikke blevet, for så vidt som man må lede forgæves efter konkrete data med relation til nutiden og det danske liv, som leves i dag. Derved har man også forsømt den for Trap betydningsfulde tradition: at værket bygger på et bredt, folkeligt grundlag i form af lokale meddelere og medarbejdere. Vel er det en svær opgave i det sydslesvigske, men hed bogen og serien ikke »Sydslesvigske egne og byer«? Hvorfor kun af i går?

Knud A. Rasmussen

Jens Engberg. Det slesvigske spørgsmål 1850–53. Historisk Samfund f. Sønderjylland, skrifter 38. Doktordisputats. 1968. 401 s. 30 kr. for medlemmer, 57,50 kr. i boghandelen.

De tre år, 1850–53, blev meget afgørende for Sønderjyllands nationale skæbne. Man havde ikke ventet, at den danske hær ville sejre over den slesvigholstenske (slaget ved Isted juli 1850). Da sejren var vundet, kunne man nok have ventet, at Holsten var blevet udskilt og Sønderjylland til Ejderen indlemmet i Danmark under den fri forfatning af 1849. På snævre kredse nær var offentligheden i Danmark, mere og mere også i Nordslesvig, indstillet på dette »Ejderprogram«. Også senere hen har mange danske nok undret sig

over, at »den enestående lejlighed ikke blev udnyttet«.

Engbergs program: at vise, hvorfor dette ikke kunne lade sig gøre, er godt valgt. I en levende og velfortalt skildring viser han, hvorfor den militære sejr ikke kunne føre til væsentlige politiske fremstød. I en lang årrække havde Rigsdagen næsten ingen indflydelse på udenrigspolitikken. Det nationalliberale parti savnede udenrigspolitiske talenter. Udenrigsministeriets embedsmænd og de betydeligste gesandter fik afgørende indflydelse på Danmarks stillingtagen. De var stemt for Helstaten til Elben. Det lod dem kold, at dette måtte betyde, at den dansk-nationale bevægelse i Nordslesvig, for slet ikke at tale om de få dansksindede i Sydslesvig (allerede

dengang mest småkårsfolk), herved kom til at stå tilbage for de store tyske godsejere og den tysk-akademisk dannede embedsstand. Hertil kom endog, at ministerne i de første frihedsår ikke kunne finde indre enighed om en fast udenrigspolitisk linje. Ejderpolitikken havde ikke støtte fra nogen af stormagterne. Naturligvis havde de indbyrdes afvigende opfattelser, men opfattelsernes »mindste fælles mængde« var Helstatens bevarelse. Kun Preussen kunne tænke sig, at Holsten blev udskilt, dog kun på vilkår af, at Holsten så blev preussisk provins. Dette kunne, af vidt forskellige grunde, hverken Rusland, Østrig eller England være interesseret i. Stormagterne øvede indflydelse på, hvem der blev minister i Danmark.

Fra A. D. Jørgensens tid har de fleste danske historikere været enige om, at »sprogskripterne« var et fejlgreb. Hensigten med dem var at opdanske Nord- og Midt-Angel og Højbjerg-

gens sogne, hvor det danske sprog var dødt eller vigende. Engberg er enig i, at politikens ophavsmænd (han mener: ikke Tillisch, men gehejmearkivar Wegener og departementschef Regensburg) var for sent ude. Men Engberg fordømmer dem ikke, meget forståeligt, når man betænker, hvad den tysk-slesvigske overklasses repræsentanter i ständerforsamlingen ville sætte i stedet, og når man yderligere betænker preussernes ganske anderledes hårde politik over for det danske sprog, da de fik magten efter 1864.

Udviklingens hovedlinjer er trukket klart op. Engberg fortier ikke de træk, man fra dansk side må fortryde på, fortaber sig ej heller i uvæsentlige detaljer. Disse gamle tildragelser kan synes uden interesse over 100 år efter, men er dog så vigtige til forståelse af, hvad der siden skete. De, der er interesserede i disse forudsætninger og forklaringer, skal nok blive holdt fast.

Gustav Auring

Sprogforeningens almanak 1970.

Så er almanakken der igen med det sædvanlige omslag, men med ny redaktør og delvis nyt indholdspræg, idet der f. eks. åbnes en kronikserie, hvor en politiker med tilknytning til landsdelen hvert år vil give en personlig vurdering af de aktuelle opgaver i grænse-

landet; denne gang er det P. Gorrstens tur. Den sønderjyske vejviser bag i almanakken med adresser på foreninger, institutioner, organisationer osv. har fået en kraftig grøn farve, der skiller den ud fra det øvrige stof. Redaktøren, Jørgen Mågård, beder om forslag til forbedring af håndbogen.

Et halvt sekel.

Den flittige forfatter, Kai Edvard Larsen, som nylig berettede De sønderjyske danske samfunds historie i bogen »Fra en stormfuld tid«, har på Dy-Po Bogforlag nået at få udgivet endnu en bog til julebordet: »Et halvt århundrede i grænselandet«, 230 sider, en bred og solid skildring, som man venter det af

ham, men med et mere personligt præg. Det er samtidig en art erindringsbog. Et kapitel »En forårsdag i 1919« begynder side 44: »En solfyldt majdag i 1919 stævnede jeg om bord på rutedampere »Balder« mod Sønderborg.« Jo, det er Kai Edvard Larsen, der står på dækket og modtager de stærke indtryk af den krigshærgede by, der skulle blive rammen om hans livsgerning, og

det er med hans øjne, man i bogen ser de halvt hundrede år passere revu. Der kan naturligvis findes enkeltheder at kritisere. F. eks. er det at gå for let hen over Lorenz Christensens bestræbelser på at få samlet danske og tyske i en fælles organisation, »Nordslesvigsk front«, at affærdige dem som mislykkede uden at nævne, at Nordslesvigsk manifest bl.a. fik underskrift af Peter Grau, Pøl, Hans Frederiksen, Nordborg, Peter Nielsen, Refsø mark, og

malermester Madsen, Christiansfeld. En anden detalje: efter omslagsbilledets henvisning til side 162 søger man forgæves efter billedforklaringen, men side 91 får man besked. Det er et helt sogns beboere, der slæber en tre tons tung sten fra Kegnæs drej til Lysabild kirke, hvor den blev rejst til minde om genforeningen. Det er naturligt for Kai Edvard Larsen at sætte dette billede af et sogns danske enighed på titelbladet, et smukt udtryk for følelser, der også er hans.

En mand og et sogn.

Selv om udførligere anmeldelse først kan komme til at foreligge senere, er der allerede nu – inden bøger skal findes til gavebordet – grund til at henlede opmærksomheden på to smukt udstyrede bøger. Den ene er udgivet af Sydslesvigsk Forening og hedder slet og ret »Søren Telling«. Den handler om den gamle kriger, der på sin egen måde blev Danevirkes forsvarer, bringer også bidrag fra hans egen pen, og for den, der

endnu få dage før hans død hørte ham give ondt af sig, fordi »den bager havde bygget sine lokummer ind i volden«, er det en naturlig sag at anbefale bogen til alle, der følte varme for den bramfri voldværner.

Den anden bog er en sognehistorie og hedder »Bov sogn«, en dejlig bog om et spændende sogn. I modsætning til bogen om Søren Telling findes her en indholdsfortegnelse, og hvor spænder den vidt! Kig i den, når De skal ind til boghandleren for at vælge gaver.

Hyrde på heden.

Hvis man vil læse to siders vejledning i kunsten at lave en hyrdepisk, kan man for kr. 5,65 erhverve sig nr. 7 i serien af småskrifter, udgivet af Historisk samfund for Ribe amt, »Hyrdedreng på heden / Fra Vorbasse sogn i 1860'erne / Erindringer af P. S. Vig ved Chr. Winther.« Det lille hefte vidner om en dyb

fortrolighed med de hornede undersåtter og deres sprog, med hugorme og andet kryb, med stork og vibe, og genopfrisker en tid, der ikke er mere, og som står i romantisk lys, til man når karlekammeret med kampestensgulvet og de fugtige senge, de skidne vinduer og den mugne luft. De gode gamle dage er et mangfoldigt begreb.

En tysk billedhilsen.

Christian Wolff Verlag i Flensborg har udsendt et net lille billedhefte »Nord-schleswig« med forord af Hans Schmidt Gorsblock. Billedvalget er foretaget af

bibliotekar Peter Callesen, Aabenraa, og det er jo kun naturligt, at heftet især er præget af det tyske mindretals interesser. Billedteksterne er kortfattede, så man undertiden føler trang til at udbygge dem. F. eks. »Fischteich bei

Gonsagger«. Det drejer sig om den berømte fortyskningspræssts karpedamme på Gaansager hede. Særlig interesserede

kan læse nærmere i Deutscher Volkskalender Nordschleswig 1970, artiklen side 81–88.

Danmark – historisk Billedbog. Bind I. Tiden til 1523. Billedredaktøren Jørgen Paulsen. Tekst P. V. Glob og Erik Kjersgaard. Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening 1969.

Om denne historiske billedbog kan bruges som børnebilledbog, hvad D.H.F. i sin venlige hilsen påstår, turde være tvivlsomt. Det skal enten være meget store børn eller meget fremmelige børn, i hvert fald børn ud over den sædvanlige billedbogsalder, men bortset fra denne begrænsning er billedbogen velegnet for alle. De velskrevne tekster, de både motivmæssigt og teknisk set tiptop fotografier, den gode opsætning (som skyldes Erik Ellegaard Frederiksen, hvis overordentlige habilitet endnu en gang bevises) og endelig de udførlige registre,

alt giver tilsammen et værk, der frister såvel læsehestene som de ikke særlig boginteresserede. Det kan vel vanskeligt kritiseres, at den, der læser bogen side efter side, ofte føler sig snydt for fortsættelsen på den følgende side, der handler om noget helt andet. Det er ideen i bogen, men altså både dens styrke og svaghed. Et henvisningsregister med forslag til videre læsning er vel udenfor de rammer, bogen er lagt i, ud fra den betragtning, at det ville tynde uforholdsmæssigt. Alligevel vil mange sikkert savne en sådan hjælp til den videre læsning, der vel burde være et af DHF's mål med bogen.

Billedbogen skal føres op til nutiden gennem endnu tre værker. Ved subscriptionsprisen 37,50 kr. pr. bind, og det er billigt for så megen glæde.

Turistårbogen 1969 er skrevet af Johan Hvidtfeldt og handler om Als. Den burde have heddet Glæde over Als, for årbogen er fuld af rigsarkivarens glæde over den smukke ø, hans forhen sommerø, lige fra indledningens anekdote om Als, der skulper rundt i Østersøen, til de mange forslag til ture, som afslutter bogen. Ind imellem får læseren en historisk redegørelse, der begynder (man må ikke skrive »starter« for J.H.) med Als før menneskenes tid og på 90 små

sider giver et godt og koncentreret uddrag af øens historie, politisk, økonomisk, folkloristisk, kunstnerisk – alt, hvad man kan ønske sig, dog enkelte steder så koncentreret, at det bliver til pudsigheder, således side 45: »I 1700-årene blev både skorstene og vinduer af glas almindelige på Als«.

Bogens kort er udmærkede, lige egnede til bilkort og vandrer- eller cykelkort.

Hans Peter Johannsen: Parkplätze der Literatur. d+d Bücher 5. Chr. Wolff Verlag. Flensborg.

Den meget kyndige Dr. Hans Peter Johannsen har haft den meget kuriøse idé

at give en kort oversigt over de væsentlige forfattere, der på en eller anden måde har haft en geografisk tilknytning til et sted inden for helstaten. Det kan være fødested, gravsted (Køge ås med Grundtvigs gravhøj er således

kommet med), steder, hvor handlinger er udspillet eller steder, der har inspireret til store og små værker. Man kan så følge Dr. Johannsens oplæg og køre fra den ene røde plet til den anden efter landkortet bag i bogen (pletterne ligger tættest i Slesvig og Holsten, men man kan køre uden om de to pletter i Hamborg, hvis helstaten spiller nogen rolle for en) og supplere den alminde-

lige rejsefører med topografiske biografier.

Der er ingen tvivl om, at læsere på begge sider af grænsen vil finde mange inspirationer til at stifte nye litterære bekendtskaber og således påny bekræfte det nære slægtskab og interessefællesskab indenfor dansk-slesvigsk-holstensk litteratur.

Willy-August Linnemann: »Fabrikan-ten« og »Planlæggeren«. Gyldendal. I en satirisk fremtidsvision lader forfatteren en vældig by vokse op langs Flensborg fjord. Byen æder landbrugets jorder; huse, veje, fabrikker bliver det landskab, som vor efterslægt skal færdes i. Perspektivet forekommer trøstesløst, men muligheden overbevisende. Siger ikke prognoserne, at om føje år vil kun 5% af Danmarks befolkning være beskæftiget ved landbrug, 30% ved anden produktion, mens 65% vil tjene deres brød ved servicefunktioner? I sin fortælling om slægten Schleswiger følger Willy-August Linnemann i hvert

fald prognosen i denne fantasi om metropolen ved den gamle grænse. Bogen er uden nationalpolitiske problemer, og de menneskelige problemer er almene generationsmodsatninger. Forekommer det, at læseren synes, at nu går forfatterens fantasi over gevind, må man snart tilgive ham på grund af den stille humor, der helt igennem præger hans sprælske ideer.

Bøgerne er skrevet i den særegne sprogtone, der altid karakteriserer Willy-August Linnemanns værker – den ene er skrevet i imperfektum, den anden i præsens – hvilken tid vil den næste bog i serien mon blive skrevet i ??

Fornøjelig frontberetning.

Endnu en krigsbog, oven i købet fra den første verdenskrig. Kan en veteran, der ikke har fået det realiseret før, virkelig få friskhed over sine erindringer, når de først bliver nedskrevet i 70-års alderen? Pens. toldvagtimester I. J. I. Bergholt har kunnet. Historisk samfund for Sønderjylland har udsendt hans erindringsbog under titlen »Pligtens vej – En sønderjyde i den første verdenskrig«, og det var følelsen af pligt, der fik ham til at gå med i krigen og i tysk uniform kæmpe mod sine egne nationale interesser, pligt mod hjemstavnen. Han overvandt den fristelse, der lå i faderens meddelelse om,

at der lå 200 kr. parat i skrivebordet. Men ellers er det lune og ikke den tunge pligt, der præger bogen. Med utrolig held slipper Bergholt fra den ene farlige situation efter den anden, og der følger hele tiden smil med alvoren, som da minen landede midt i latrinen, hvor han havde siddet og hygget sig, og han kun reddede livet ved at springe afsted med bukserne om hælene. Selv bogens overraskende sluteffekt følger linien op. Undervejs får man en smuk skildring af kammeratskabet, der bærer igennem krigens vanskeligheder, og af den betydning officerer kan have. Graf von Kielmannsegg og løjtnant Knutz er to navne, der fortjener at mindes med hæder.

Hesterejer fra Rømø.

Fiskeri- og søfartsmuseet, Saltvandsakvariet, Esbjerg, har som første nummer i en serie af samtidsundersøgelser udsendt en net lille publikation »Sandrejerfiskeriet fra Rømø« med A. Hjorth Rasmussen og Egon Skelmosen som forfattere.

Hvorfor vadehavsrejerne nu skal om døbes til sandrejer, er ikke godt at vide. De plejer ellers at hedde hesterejer, og intet leksikon inden for rækkevidde kender noget til sandrejer.

Bedst er, som man kunne vente det af museet, fremstillingen af rejsens biologi og fangstmetoderne. Markedskapitlet er mangelfuldt og upræcist. Man savner et afsnit om vurderingen af hesterejens spiselighed; på baggrund af fremstødet for Rømørejerne er det dog ellers ganske fornøjeligt at læse i det ene leksikon, at hesterejer »ikke spises«, i det andet at hesterejer »i virkeligheden er ganske velmagende«, og den danske aversion imod disse rejer var vel værd at udbyde.

Omtalen af Havnebys betydning for egnsudviklingen er for overfladisk. Der står f. eks.: »Investeringen skulle

bryde den erhvervs- og befolkningsmæssige stagnation, som øen havde befundet sig i siden tysk tid. I 1860 havde Rømø 1336 indbyggere, i 1921 540, i 1964 664 og den 1. nov. 1969 846 indbyggere.« Efter tallene at dømme har der kun været tilbagegang i den tyske tid og kun fremgang i den danske tid. Hvad betyder så det, at der har været stagnation »siden tysk tid«? Virkeligheden er den, at der var voldsom tilbagegang i tysk tid, og at der har været stagnation efter Genforeningen, men det illustreres just ikke af tallene, der dels er fejlagtige, dels ikke helt sammenlignelige. Indbyggertallet i 1921 var ikke 540, men 699. Der har ikke været folketælling i 1964, men registerfolketallet pr. 1. juli 1964 var 707, og hvad de anførte 664 er for et tal, bliver slet ikke oplyst. Det kan tilføjes, at registerfolketallet pr. 1. juli 1965 lå 38 under samme års folketællingstal.

Hvis Esbjergmuseet kan lære, at den korte brochureform stiller store krav til koncentreret og præcis fremstilling, har man lov til at nære forventninger til seriens fortsættelse.

bjs.

Sparekassen for Nr. Nebel og omegn har i anledning af sit 100 års jubilæum udsendt et lille skrift, hvis forfatter, H. K. Kristensen, bl. a. har besørget en fornøjelig lille mønthistorie på grundlag af et par hundrede mønter, der i 1956 blev fundet under gulvet i Nr. Nebel kirke; en snes af mønterne var slået i Ribe, og ikke mindre end tolv mønter var fra Valdemar Sejrs tid.

En anden lokal møntskat – ialt 250

rdl. – blev fundet i Lønne møllegård, hvor den var blevet gemt under et gulv i den urolige krigstid i 1864. Pengene kom først for dagens lys præcis 100 år senere, i 1964. I Ovtrup anneksgård gik det knap så godt. Af frygt for plyndringer gravede de i 1864 deres kostbarheder ned uden for huset, men da krigen var slut, kunne de ikke finde tingene igen. Vel en diskret opfordring til at huske sparekassens boks!

Dansk historisk Fællesforenings store bogkatalog 1969 kan rekvireres gratis ved henvendelse til redaktionen af Sønderjysk Månedsskrift. Telefon (045) 2 17 37.

<p>Andels- Svineslagteriet i Kolding</p> <hr/> <p>Grundlagt 1888</p>	<p>Grænselandets liv grænselandets sang</p> <p><i>møder De i</i> Tydske Tidende</p> <p>Syd- og Sønderjyllands store blad</p>	<p>Morsø Støbegods Aktieselskabet N. A. Christensen & Co. Kongelig Hofleverandør NYKØBING MORS</p>
<p>Tønder Landmandsbank $\frac{A}{S}$ Kontorer i Tønder - Skærbæk - Ballum - Brede - Brøns - Bylderup Bov - Frilfelt - Højer - Tinglev - Visby</p>	<p>Paul Thomsen Krusaa <i>Kolonial, spirituosa, køkkenud- styr, trikotage, herreekviperung</i></p>	<p>Lolland - Falsters Folketidende <i>Stiftets største blad</i> Nykøbing F.</p>
<p>Pindstrup Mosebrug SAVVÆRK OG EMBALLAGEFABRIK Telefon Pindstrup 06-396100</p>	<p>Besøg landsdelens museer</p>	<p>Graasten Andelsslagteri</p>
<p>ANDELSBANKEN Haderslev Aabenraa</p>	<p><i>Læs</i> Dannevirke <i>Sønderjyllands ældste blad</i></p>	<p>Ladelund Landbrugs og Mælkeriskole <i>Brørup station</i></p>
<p>Giv bøger fra HISTORISK SAMFUND som gave</p>	<p>Graasten Bank $\frac{A}{S}$ GRAASTEN</p>	<p>$\frac{A}{S}$ Sønderjydsk Frøforsyning <i>Frøavl & Frøhandel</i> Aabenraa</p>
<p>Sønderjyllands Kreditforening</p> <hr/> <p>Haderslev</p>	<p>Sønderjydsk Tæppefabrik</p> <p>A. R. Kjærby A-S Højer</p>	<p>Spare- og Laanekassen for Hobro og Omegn</p>
<p>Restaurant Grønsen C. Heiselberg Krusaa</p>	<p>Hejmdals BOGTRYKKERI AABENRAA TLF. (046) 2 31 32</p>	

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

HORSENS HAVN

- Mange moderne stykgodskraner
- 7,00 m vanddybde
- Havnen kan besejles dag og nat
- Store arealer ved kaj og jernbanespor ledige til udleje

Selskabs- og udflugtskørsel
Ruteautomobil-Aktieselskabet
for Haderslev Amt og By
Haderslev, tlf. (045) 2 38 55

**DEN NORDSLESVIGSKE
FOLKEBANK**
AKTIESELSKAB
AABENRAA

Sønderjysk Månedsskrifts adresse:

H. P. Hanssensvej 9, Haderslev,
tlf. (045) 2 17 37.

Redaktørernes adresser:

Viceskoleinspektør W. Christensen,
Brorsonsvej 37, Tønder.

Viceskoleinspektør Chr. Stenz,
Tøndervej 173, Abenrå.

Cand. polit. Inger Bjørn Svendsen,
H. P. Hanssensvej 9, Haderslev.

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder

HOPTRUP HØJSKOLE - Hoptrup

Vinterskole for unge mænd og kvinder
3 eller 5 mdr. fra november ell. januar
Sommerskole for unge mænd og kvin-
der, 3 ell. 5 mdr. fra maj. Axel Nielsen

DANEBOG HØJSKOLE - ALS

3 mdr. sommer-, 5 mdr. vinterskole
Tlf. (044) 8 41 12

Gunner Rasmussen

M. Schaumanns Klædefabrik A/S

Afd. for kemisk rensning TRYLIN
Haderslev

SØNDERBORG HANDELSKOLE

Handelsgymnasium - Handelshøjskole-
afdeling

Sdr. Landevej 30 - Tlf. (044) 2 55 25

WINDFELD-HANSENS BOMULDSSPINDERIER A/S

VEJLE

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM $\frac{1}{5}$ • VOJENS